

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ПЩАНСЬКА Вікторія Миколаївна

УДК 008:27-664.3](477)«16/17»

**КОЗАЦЬКА КУЛЬТУРА ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО:
РЕЛІГІЙНО-ЕСТЕТИЧНИЙ СИНКРЕТИЗМ ДУХОВНОЇ СФЕРИ**

26.00.01 – теорія та історія культури

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора культурології**

Київ – 2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України на кафедрі культурології та інформаційних комунікацій.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
Личковах Володимир Анатолійович,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
професор кафедри гуманітарних дисциплін,
заслужений працівник народної освіти України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Дубровіна Любов Андріївна,
Інститут рукопису Національної бібліотеки
України ім. В. І. Вернадського, директор,
заслужений діяч науки і техніки України,
член-кореспондент Національної академії наук
України

доктор культурології, професор
Волков Сергій Михайлович,
Інститут культурології Національної академії
мистецтв України,
заступник директора з наукової роботи

доктор культурології, професор
Кодьєва Олена Петрівна,
Київський університет права Національної
академії наук України,
професор кафедри філософії і соціально-
гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться 25 жовтня 2018 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.850.01 у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв, за адресою: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корпус 15, ауд. 201.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корпус 11.

Автореферат розіслано 24 вересня 2018 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук

В. В. Карпов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертації. Сучасний період українського державотворення пов'язаний із відродженням традиційних релігійних цінностей, пошуків свободи, утвердженням соціальних та естетичних ідеалів у сфері духовного життя народу. У зв'язку із цим актуалізуються культурологічні дослідження національного «образу світу», становлення і статусу культурних універсалій в духовній історії українства. Серед них все більшої ваги набуває світоглядна парадигма і ментальна модель козацтва як носія барокової культури в Україні XVII–XVIII ст. У своїй соціокультурній діяльності українське козацтво не віддалялось від духовних основ буття етносу, виявляючи особливий стиль мислення і чуттєвості українства, первинні етноархетипи його свідомості, національну ментальність та релігійну душу, з опорою на глибинні засади української етнічної культури та православної віри.

Сьогодні, з точки зору національного відродження, дослідження проблем козацької культури, звернене, зокрема, до осмислення історичних коренів її формування, соціокультурних механізмів і способів її трансляції та збереження, є вкрай важливими. Звідси виникає необхідність аналізу генезису і співвідношення духовних чинників становлення козацького Бароко, зокрема синкретичного взаємовідношення релігійних та естетичних начал козацької духовності. Одним із перших про синкретизм козацької культури писав Д. Чижевський у праці «Українське літературне бароко», підкреслюючи водночас, що бароко в Україні виступає як цілісний «стиль доби». Також з позицій культурологічної регіоніки аналіз духовної культури саме запорозького козацтва надає нові можливості для розуміння етнонаціональних особливостей барокової культури України, які є виявом її самобутності й неповторності, унікальності та автентичності. А дефініція українського Бароко на придніпровських теренах як козацького дозволяє визначити роль та місце духовної культури запорозького козацтва у загальній картині розвитку української культури.

Важливим є і те, що саме козацька екстраординарність була тим підґрунтям, що стало не лише основою формування української культури XVII–XVIII ст., зокрема українського Бароко, а й суттєво позначилося на подальшому поступі культури України, і головне – її духовності. Відтак тема дисертації є актуальною не тільки в історико-культурній ретроспективі, а й з точки зору розвитку сучасної української культурології та культуротворчих процесів у країні на початку XXI ст.

Проблематика духовної культури Запорозького козацтва, релігійних особливостей козацьких вірувань та естетичних цінностей, втілених у козацькому мистецтві, так чи інакше розглядалася у роботах В. Антоновича, Д. Багалія, П. Білецького, В. Бондаренка, П. Герчанівської, М. Грушевського, П. Жолтовського, А. Колодного, С. Литвина, Г. Логвина, Л. Міляєвої, В. Овсійчука, В. Отковича, Д. Степовика, С. Таранушенка, В. Чернеця, К. Шероцького, Д. Щербаківського та ін.

Осібне місце в опрацюванні регіональних аспектів духовної культури українського козацтва посідають праці дослідників Запорозжя, зокрема знавців феномену Запорозького козацтва та збирачів мистецьких артефактів козацької доби, таких як О. Поль, Д. Яворницький. Також важливими для культурологічного опрацювання проблеми є історико-краєзнавчі роботи Феодосія (Макаревського), Гавриїла (Розанова), А. Скальковського, присвячені духовній культурі та мистецтву придніпровського краю.

У згаданих наукових дослідженнях розглянуті питання історичних витоків та шляхів розвитку української духовної культури, феномену українського козацтва, культури бароко, простежена історія українського барокового мистецтва, вивчено процес формування культурного середовища XVII–XVIII ст. Подано багатий фактологічний матеріал з історії української архітектури, іконопису, скульптури, портретного живопису, орнаменталістики, графіки, музичної творчості, літератури, філософії, традиційного фольклору тощо. Однак цілісного культурологічного дослідження цієї проблематики на сьогодні не існує, зокрема не розглянуто детально синкретичне співвідношення мистецтва та релігії, сакрального та естетичного, в т. ч. «релігійно-художній синкретизм» (Е. Кассіер, П. Герчанівська) у складі козацької духовності, що визначає її сенсотворчу природу в національній культурі – від доби Бароко до сьогодення.

Таким чином, на часі є необхідність проведення ґрунтовного дослідження культурно-мистецької спадщини українського козацтва саме з точки зору етнокультурних засад духовності та її глибинного релігійно-естетичного синкретизму, що досягається в сакральності світовідношення. На відміну від специфікованих мистецтвознавчих праць, наша задача полягає у здійсненні розгорнутого культурологічного аналізу єдності релігійно-світоглядних і художньо-стилістичних рис козацького мистецтва як народного джерела вітчизняного Бароко та автентичного вияву синкретизму духовної сфери козацької культури в її важливій етнокультурній і регіональній специфікації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв від 27 червня 2013 р. (протокол № 2). Роботу виконано на кафедрі культурології та інформаційних комунікацій і на кафедрі теорії, історії культури та музикознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, відповідно до тематичного плану науково-дослідницької діяльності НАКККиМ «Актуальні проблеми культурології: теорія та історія культури» (реєстр. № 0115U001572). Особистий внесок здобувача у наукову роботу полягає у поглибленому дослідженні культурно-духовних процесів, що відбувалися в Україні в період XVII–XVIII ст.

Науковою проблемою представленого дослідження є теоретичне обґрунтування особливостей козацької духовної культури як світоглядно-ментального стрижня українського Бароко в його етнокультурних та регіональних специфікаціях.

Мета дослідження полягає в побудові культурологічної концепції релігійно-естетичного синкретизму, що розкриває цілісні форми стильової патетики та сакральної антитетики козацького Бароко як «чудного і містеріального» (Г. Сковорода) в українській культурі XVII–XVIII ст.

Досягнення означеної мети зумовило постановку і виконання таких дослідницьких завдань:

- на основі міждисциплінарного підходу розробити культурологічну парадигму аналізу синкретичної природи козацького Бароко (Д. Чижевський) як стилю епохи і типу світовідношення, що ґрунтується на сакральному сприйнятті світу як свята і святості;

- теоретично обґрунтувати феномен і поняття синкретизму в його еволюції від міфопоетики до барокової антитетики, де він постає як «угоджене неузгоджуваного», або «неузгоджене узгоджуваного» (Й. Лип'яцький) у світогляді і ментальній моделі козацтва. На цих засадах дослідити культуротворчі функції релігійно-естетичного синкретизму сакральної духовності, визначивши місце віри та естезису в козацькій культурі XVII–XVIII ст. та розкривши їх значення у формуванні українського Бароко;

- у контексті культурологічної регіоніки встановити основні аспекти сакруму (сфери святостей) у духовності українського козацтва XVII–XVIII ст., корелятивні релігійно-естетичним трансформаціям епохи козацького Бароко та світоглядно-ментальним бінарним опозиціям сакрального і профанного, духовного і тілесного, чоловічого і жіночого, святого і грішного;

- виявити осібну аксіосферу запорозького козацтва – козацький *Sacrum*, означивши його метарелігійний зв'язок з «двовір'ям» народної релігійності (язичницькі і християнські вірування), існування світу і «антисвіту», божественного і демонічного у «світовідношенні» і повсякденності козацтва;

- з'ясувати синкретичні особливості художньо-естетичного мислення доби козацького Бароко, розкривши єдність народних (фольклорних), міфологічних і біблійних конотацій в образотворчості українського козацтва (напр., образ «козака Мамая»). З позицій культурологічної регіоніки здійснити концептуальний аналіз різних видів козацького барокового мистецтва Нижнього Придніпров'я (від архітектури до іконографії), означивши його статус і роль в культурі українського Бароко;

- встановити етнокультурні специфікації й регіональні особливості мистецтва Запорозького краю (зокрема фольклору) як феномену козацького Бароко, що розкривають релігійно-естетичний синкретизм духовності козацтва на придніпровських теренах під сигнатурою Богородиці Покрови;

- охарактеризувати вплив козацьких сакральних сигнатур і культурного середовища на духовність і стилістику українського бароко у зв'язку із поєднанням народних традицій та гуманістичних ідей епохи крізь призму синкретизму релігійного та естетичного, в якому «зростається в єдність різноманітне» (Д. Чижевський);

- обґрунтувати положення про утворення автентичних художніх форм, знаків, образів та символів, наповнених сакральним змістом і приналежних сфері виключно козацького Sacrum'у, що стали потужним генератором національної енергії духовного відродження.

Об'єктом дослідження є козацька культура кінця XVII – першої половини XVIII ст. в її бароковій парадигмі.

Предмет дослідження – релігійно-естетичний синкретизм духовної сфери козацької культури доби українського Бароко.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVII–XVIII ст. – найяскравіший період в історії розвитку козацької культури, пов'язаний зокрема з формуванням регіонального варіанту українського Бароко у придніпровському краї.

Територіальні межі визначаються історичними теренами Дніпрового Низу – колишніх Запорозьких Вольностей, Нижньої Наддніпряни або придніпровських теренів колишньої Катеринославської губернії, яку в дослідженні ми називаємо Придніпров'ям.

Методи дослідження. Використані у дослідженні методи ґрунтуються як на усталених, так і новітніх теоретико-методологічних підходах та принципах і, передусім, на *міждисциплінарному інтегруванні провідних методів сучасної культурології, філософії етнокультури та мистецтвознавства*. Зокрема, принцип єдності теоретичного й історичного розкривається в контексті етнокультури та культурологічної регіоніки, що виявляється в органічному поєднанні теоретичного аналізу релігійно-естетичного синкретизму із опрацюванням конкретно-історичної специфіки розвитку козацької культури у кінці XVII – першій половині XVIII ст. на теренах Нижнього Придніпров'я. Дуалізм козацького Sacrum'у (сфери святостей) розглядається з позицій Дюркгеймівської соціологічної школи (Г. Губерт, М. Мосс, Р. Кайуа), положення якої про амбівалентність сакрального виступає пояснювальним принципом в розумінні антитетики козацької ментальності та світосприйняття.

Комплексний характер дослідження обумовив використання *історико-культурного* (в аналізі доби Бароко в Україні), *культурно-антропологічного* (в дослідженні ментальності та психотипу українського козака) *та системного* (в побудові культурологічної парадигми релігійно-естетичного синкретизму) *підходів теоретичної культурології*. Також використовувались теоретико-пізнавальні можливості естетики (в дослідженні естетосфери козацтва), семіотики (в аналізі символіки і сакральних сигнатур), герменевтики (в тлумаченні артефактів козацької культури) та релігієзнавства (в обґрунтуванні характеру козацької віри і сакруму з позицій православ'я).

При вивченні різних аспектів духовної сфери козацької культури XVII–XVIII ст., зокрема релігійних та естетичних, застосовувались *методи історичної реконструкції соціокультурної реальності*, що уможливило відтворення загальної картини функціонування культури запорозького козацтва доби Бароко. При виявленні загальнокультурного і осібного-специфічного у релігійно-естетичному синкретизмі духовної сфери козацької культури XVII–

XVIII ст. дисертантка послуговувалася *компаративістикою*, що дало змогу виокремити національну і регіональну специфіку художньо-естетичних процесів у європейській культурі барокового періоду.

Крім цього, у дисертації використовуються й загальнофілософські та загальнонаукові методи наукового пізнання: зокрема, *феноменологічного опису і структурно-функціонального аналізу* (для дослідження козацької ментальності та антитетичної природи козацького сакруму), а також *аналізу й синтезу, аналогії, індивідуалізації й узагальнення* (для побудови логічно й теоретично обґрунтованого викладу дисертаційного матеріалу, його наукової достовірності).

Теоретичні основи дослідження складають праці провідних представників наукових напрямів, проблематика яких корелює з культурологічним змістом дисертації:

- теоретико-методологічні проблеми козацької історії: від генези та еволюції українського козацтва, ціннісних орієнтацій та цивілізаційної типології до правових, етнонаціональних і етнокультурних аспектів козацького феномену та його сприйняття у вітчизняному та західноєвропейському науковому світі (Л. Дубровіна, П. Кралюк, В. Карпов, С. Кримський, М. Козловець, А. Колодний, С. Леп'явко, С. Литвин, В. Личковах, М. Попович, В. Німчук, О. Путро, Я. Стратій, І. Федь, В. Чернець, Д. Чижевський, В. Шейко);

- світоглядно-філософські проблеми релігійних та естетичних особливостей української духовної культури XVII–XVIII ст. (П. Білецький, В. Буряк, І. Бондаревська, П. Герчанівська, В. Горський, М. Загорулько, І. Іваньо, О. Кодьєва, А. Колодний, С. Мащенко, Л. Мізіна, Д. Наливайко, О. Пахльовська, М. Попович, Н. Сиротинська, О. Смоліна, В. Співак);

- естетичні дослідження українського бароко, зокрема козацького (І. Бондаревська, Л. Довга, М. Загорулько, С. Кримський, В. Личковах, А. Макаров, М. Ольховик, Б. Парахонський, С. Ушакова, Л. Ушкалов);

- історичні розвідки феномену козацтва у руслі історичного краєзнавства (А. Скальковський, Г. Розанов, Ф. Макаревський, Г. Надхін, О. Поль, Д. Яворницький);

- дослідження духовної культури запорозького козацтва (П. Богуш, І. Лиман, Ю. Мицик, І. Павленко, С. Плохій, І. Стороженко);

- мистецтвознавчі дослідження художньої спадщини Запорожжя сакрального характеру (В. Беднов, В. Машуков);

- мистецтвознавчі розвідки різних напрямків барокового мистецтва Придніпров'я (О. Калашникова, Т. Пуларія, М. Тихонова, О. Харлан, Л. Яценко,);

- дослідження артефактів козацького мистецтва (В. Александрович, М. Брайчевський, Я. Гарасим, М. Драган, А. Жаборюк, П. Жолтовський, І. Зінків, Г. Логвин, Л. Міляєва, О. Мишанич, М. Набок, В. Овсійчук, В. Откович, В. Свенціцька, Д. Степовик, С. Таранушенко, Ф. Уманцев, Л. Членова, В. Шевчук).

Додаткова джерельна база дослідження:

- матеріали (періодичні видання, каталоги) з Державного архіву Дніпропетровської області;
- артефакти запорозького козацького мистецтва з фондів музеїв Дніпропетровської області (як ілюстративний матеріал).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що у ньому вперше здійснено культурологічний аналіз релігійно-естетичного синкретизму духовної сфери козацької культури в її регіональному варіанті (Придніпров'я). Запропоновано концептуальну модель козацького Бароко як світоглядно-ментальну і художню репрезентацію патетики і сакральної антитетики культурно-історичної доби. Новизна концепції розкривається в таких положеннях, що виносяться на захист.

Уперше:

- розроблено культурологічну концепцію синкретичної єдності і взаємопроникнення релігійних та естетичних начал в духовній культурі українського козацтва на поліметодологічній основі аксіології, семіотики, структуралізму, філософії етнокультури та культурологічної регіоніки;
- теоретично розвинуто барокове розуміння синкретизму як «узгоджене неузгоджуваного», або «неузгоджене узгоджуваного» (Й. Лип'яцький), що виявилось у феномені «концептизму» (кончето-дотеп) як принципі «гострого розуму», що кмітливо єднає антиномії й антитези в синтетичне ціле, звідки походить чудернацтво й містеріальність, «світ» і «антисвіт» козацької ментальної моделі;
- встановлено, що релігійно-естетичний синкретизм у своїх культуротворчих вимірах парадигматично впливав на формування сакральних змістів козацької культури, її патетики та антитетики;
- обґрунтовано, що в багатоманітних виявах козацького мистецтва реалізуються потенції як етнокультурних, так і барокових мистецьких принципів, які разом визначають особливості козацького Бароко, основою котрих є глибинні взаємозв'язки сакрального та естетичного, бінарні опозиції тілесного і духовного, чоловічого і жіночого, святого і грішного;
- доведено, що релігійність запорозьких козаків, яка мала виняткове світоглядне й культуротворче значення, обумовлювалась не лише драматизмом часу, а й тим, що в основі козацького Sacrum'у лежить жіноче начало, яке одухотворювало життя й свідомість козаків, породивши культ Богородиці – Покрови;
- встановлено, що, з точки зору історії культури, філософії та естетики Бароко, українське козацтво стало спроможним утворити свою осібну духовно-культурну сферу з властивим лише для неї етноментальним емоційно-психологічним настроєм, сакральним сприйняттям світу як «свята» і «святості» та релігійно-естетичним пафосом мистецької творчості;
- запропоновано культурологічну інтерпретацію змісту створених українським козацтвом або за його сприяння мистецьких цінностей. Зазначаючи помітних барокових впливів, козацьке мистецтво зберігало, разом з тим, своє

етнокультурне підґрунтя, яке закріплювалося в козацькому Бароко як культуротворча і формотворча основа з відкритим семантичним полем фольклорних архетипів і принципом дотепності;

- доведено, що сакральні-релігійні та художньо-естетичні аспекти козацької духовності в їх парадигматичній цілісності окреслюють українське козацтво XVII–XVIII ст. як носія барокової культури. Утворення автентичних художніх форм, знаків, образів та символів, наповнених сакральним змістом і приналежних сфері козацького Sacrum'у, стали потужним генератором національної енергії культуротворення.

Набуло подальшого розвитку:

- розуміння світоглядних особливостей духовної культури запорозького козацтва, основу яких склали православна віра та козацький Sacrum як синкретична сфера святостей християнської релігії та народного «святівідношення». Формуванню аксіосфери козацького Sacrum'у сприяв чоловічий, захисний, оборонний первень, що утворював лицарський стрижень козацької культури, базуючись на життєвому досвіді існування етносу, включаючи «зворотній бік» сакрального («світ навиворіт»);

- аналіз українського народного мистецтва, на підставі чого зроблено висновок, що скарбницею культури козацького Бароко є український фольклор. Саме єдиний комплекс українського народного мистецтва, де світоглядно-естетичні, передусім мистецькі, репрезентації етнокультури виконують не тільки посередницьку функцію у світовідношенні, а й семіотично-конститутивну, виступає одним із базових принципів розвитку української барокової свідомості, її архетипів і духовних сигнатур (напр., образ «козака Мамая»). Ствердження національно-патріотичних цінностей, з якими пов'язаний історизм козацького фольклору, сповна екстраполюється на ідейно-світоглядну складову мистецької творчості козацького середовища.

Поглиблено уявлення:

- що українське козацтво, синтезувавши художньо-естетичні принципи європейського бароко з мистецькими традиціями та ментальними ознаками української «культурної душі» та етнокультури, виступило творцем свого власного, єдиного в Україні національно-довершеного художнього стилю – «козацьке Бароко»;

- про вплив козацького культурного середовища, духовної культури українського козацтва на змісти і форми козацької думи, пісні, літературних творів, декоративно-ужиткового мистецтва, малярства, іконопису, музики, театру і навіть архітектури;

- що неповторні історичні умови, які утворилися на території Нижнього Придніпров'я у XVII–XVIII ст., стали поштовхом до виникнення й розвитку автентичних мистецьких традицій Запорожжя – колишніх «Вольностей козацьких», а регіональна культурна специфіка посприяла формуванню яскраво вираженої самобутності запорозької художньої культури, що відобразила «культурну душу» козацтва під сигнатурою Покрови Богородиці.

Уточнено:

- основні характеристики і антиномії козацького Sacrum'у, який розглянуто як осереддя козацької духовності, підвалинами котрої виступають лицарський спосіб життя та православна віра. Природа козацької духовності осмислена з урахуванням світоглядно-інтегративної потужності культуротворчої взаємодії релігійної свідомості та естезису, а також антиномій сакральних вимірів освяченого і гріховного;

- що в естетиці козацького мистецтва стрижневим чинником була єдність сакрального і художнього, яка сприяла збереженню споконвічних етнічних засад буття і культури, транслюванню характерологічних етичних та естетичних цінностей заради зміцнення козацької слави та доблесті.

Теоретичне та практичне значення дослідження. Теоретичний зміст дисертації є важливим для подальшого вивчення світоглядних особливостей культури українського Бароко, зокрема для розгляду синкретизму духовних цінностей, що втілений на сакральних та естетичних рівнях взаємодії релігії та мистецтва. Оскільки козацька духовна культура інтерпретована як релігійно-естетичний континуум України XVII–XVIII ст., це висвітлює її статус у спільній скарбниці культурно-історичного часопростору України та Європи як унікальне барокове явище й особливий тип релігійно-естетичного синкретизму в історії художньої культури. Отже, теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягає в можливості їх використання у подальшому осмисленні й розумінні барокової проблематики, розробці її окремих етнокультурологічних й мистецтвознавчих аспектів, зокрема в контексті культурологічної регіоніки.

Наукові положення, сформульовані в дисертації, можуть бути використані у викладанні культурології, історії української культури, естетики, мистецтвознавства, релігієзнавства, фольклористики, філософії етнокультури у вищих навчальних закладах та на інтегрованих курсах художньої культури та мистецтва у загальноосвітніх навчальних закладах. Дисертаційне дослідження має також прикладний потенціал для мистецтвознавчого та художньо-естетичного аналізу мистецьких творів та духовних процесів в історії української культури. Крім того, дисертація важлива для визначення типологічних класифікаційних ознак культурних цінностей козацької доби, що підлягають збереженню та охороні відповідно до чинного законодавства України. Результати дослідження можна використовувати і в екскурсійно-просвітницькій роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Усі опубліковані праці автора за темою дисертації написані без співавторів. Висновки й положення наукової новизни одержані самостійно.

Апробація результатів дослідження здійснювалася під час обговорення дисертації на засіданнях кафедри теорії, історії культури та музикознавства і кафедри культурології та інформаційних комунікацій НАКККіМ; на 58 міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, серед них: «Придніпровські соціально-гуманітарні

читання» (Дніпропетровськ, 2013); «Трансформаційні процеси в освіті і культурі» (Київ, 2013); «Хрещення Київської Русі – визначна подія в історії українського народу» (Чернігів, 2013); «Діалог культур: Україна – Греція: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, 2013); «Візуальність в українській культурі: статус, динаміка, контексти» (Черкаси – Канів, 2013); «Культурно-мистецька освіта як складова художнього простору XXI століття» (Одеса – Київ – Варшава, 2014); «Україна – Козацька Держава» (Жовті Води, 2014; 2015); «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2015); «Мистецька освіта в культурному просторі України XXI століття» (Київ – Одеса, 2015); «Екологія візуальності: стратегії, концепти, проекти» (Черкаси, 2015); «Культура як феномен сучасного глобалізованого суспільства» (Рівне, 2015); «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (Харків, 2015; 2016); «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Ужгород, 2016); «Діалог культур: Україна – Греція: культурна політика XXI ст. в європейській ретроспективі» (Київ, 2016); «Духовність як ціннісна фундація сучасної освіти» (Дніпро, 2016); «Цінності євразійської культури: духовність, традиції, економічні пріоритети співпраці» (Мінськ, 2017); «Національні культури в глобалізованому світі» (Київ, 2017); «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Одеса, 2017); «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Київ, 2017) та ін.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 62 наукових працях. Серед них: 1 одноосібна монографія «Релігійно-естетичний синкретизм духовної культури українського козацтва»; 8 статей у фахових виданнях України, 14 статей у фахових виданнях, які включені до міжнародних науково-метричних баз, 3 статті у наукових зарубіжних виданнях, 10 статей у збірниках наукових статей, 26 статей в інших наукових збірках та матеріалах конференцій.

Кандидатську дисертацію «Українська барокова ікона в художніх колекціях Дніпропетровщини: типологія та своєрідність» за спеціальністю 26.00.01 «Теорія та історія культури» захищено 2009 р. у Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського Міністерства освіти і науки України; її матеріали в тексті докторської дисертації не використовуються (окрім звернення до окремих пам'яток спільної для досліджуваного періоду джерельної бази). Сформовані у даному дослідженні положення виносяться на захист вперше.

Структура дисертації і логіка викладу матеріалу обумовлена специфікою теми, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, що містять п'ятнадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел і літератури, а також додатків. Загальний обсяг дисертації становить 454 сторінки, з них 379 сторінок основного тексту; список використаних джерел налічує 403 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано наукову проблему, мету і завдання, визначено об'єкт, предмет та методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про апробацію, публікації, структуру і обсяг дисертації.

Перший розділ **«Теоретико-методологічні основи дослідження духовної сфери козацької культури»** складається з трьох підрозділів, у яких здійснено аналіз філософсько-культурологічних та історико-мистецтвознавчих джерел, що дозволив окреслити ступінь наукової розробки проблеми, зазначити існуючі у культурологічній, мистецтвознавчій та філософсько-естетичній літературі основні методи та підходи щодо дослідження структурної цілісності духовної культури українського козацтва. На основі систематизації відповідної літератури вказується на необхідність вивчення феномену барокового синкретизму у світогляді, культурі та мистецтві доби українського Бароко в період XVII–XVIII ст. Релігійно-естетичний синкретизм у його культурологічній парадигмі аналізується як цілісна форма «духу» і «стилю» бароко (Д. Чижевський), історико-культурний тип світовідчуття, що сприяв виникненню сакральної патетики і антитетики козацького Бароко, заснованого на ідеалах єдності небесного і земного, віри та естезису.

У підрозділі 1.1 *«Козацька культура як об'єкт культурологічного аналізу: історіографія проблеми»* визначено рівень вивченості культури українського козацтва XVII–XVIII ст. Феномен козацької культури розглядається у світлі надбань вітчизняної й світової культурологічної думки, зокрема з точки зору філософії етнокультури та культурологічної регіоніки в її феноменологічних та структурно-антропологічних характеристиках.

Історичні розвідки феномену козацтва, починаючи з XIX ст., засвідчили наявність такого виміру української культурної історії, як козацька духовна культура, хоча і не гомогенна, але синкретична у всіх своїх хронотопах і модусах. Видатні краєзнавці Придніпров'я: А. Скальковський, Г. Розанов, Ф. Макаревський, Г. Надхін, а пізніше, О. Поль, Д. Яворницький та ін. – ретельно вивчали існуючі на той час архівні матеріали з історії культури Запорозької Січі, фіксуючи її варіативні параметри в залежності від територіальних і артефактних особливостей. Спілкуючись з колишніми запорожцями, обстежуючи вцілілі на той час артефакти козацької культури, вони практично врятували від повного зникнення безцінні документи, записали надзвичайно важливі свідчення й, безперечно, поклали початок збереженню сакральних предметів козацької давнини (храми, ікони, клейноди тощо), довівши їхню автентичність та унікальність у загальній історії української культури. Придніпровськими дослідниками духовної культури козацтва П. Богушем, І. Лиманом, Ю. Мициком, С. Плохієм, І. Стороженком та ін. у XX ст. здійснено спробу відтворення найяскравіших віх козацької історії та створення узагальненого образу українського козацтва. Але у роботах з питань

історії козацької культури, написаних переважно у радянські часи, відчутною є ідеологічна тенденційність. Тільки в період утвердження незалежності України розпочинається наукова реконструкція автентичної історії козацтва.

Важливе значення для культурологічного аналізу козацької духовності мають мистецтвознавчі дослідження. Цікаві спостереження про художню спадщину Запорозжя знаходимо у працях В. Машукова, В. Беднова, датованих поч. ХХ ст. У підрозділі подано докладний культурологічний аналіз окремих мистецтвознавчих робіт, присвячених різним напрямкам барокового мистецтва України, зокрема козацького, та відзначено недостатність розгляду проблем мистецтва придніпровського регіону. Проаналізовано вкрай нечисленні праці мистецтвознавців Придніпров'я, зокрема детально розглянуто мистецтвознавчий доробок Л. Яценко, О. Харлана та деяких ін., завдяки яким регіональний аспект дослідження феномену запорозького мистецтва поширюється нами в культурологічну, мистецтвознавчу, релігійно-естетичну площину комплексного аналізу.

Висвітлення релігійних та естетичних особливостей козацької культури як об'єкта нашого дослідження знаходимо у доробках істориків, філософів, релігієзнавців, мистецтвознавців, які розкривають окремі аспекти релігійно-естетичної цілісності духовної культури. На велику увагу заслуговують фундаментальні синтетичні дослідження, метою яких було ґрунтовне багатовимірне осмислення історико-культурного феномену українського Бароко, у тому числі козацького (праці Д. Чижевського, С. Кримського, А. Макарова).

Отже, деякі українські дослідники вже розробили наукові концепції, що стосуються загальної характеристики барокової культури, зокрема козацької, виявивши окремі відзнаки, автентичні риси та унікальні особливості козацького Бароко. Проте, більшість праць мають переважно предметно-специфікований, мистецтвознавчий характер і майже не торкаються проблем синкретизму релігійно-естетичних чинників у духовній сфері культури, в т.ч. у козацькому бароковому мистецтві. У зв'язку з цим в дисертації розбудовується культурологічна концепція релігійно-естетичного синкретизму духовної сфери козацької культури в єдності віри та естезису, барокової патетики та сакральної антитетики у світогляді, ментальності та мистецтві козацького Бароко, що має перманентне культуротворче значення в історії України.

Підрозділ 1.2 *«Методологічні принципи та підходи до вивчення духовної сфери козацької культури»* містить теоретичне обґрунтування обраних принципів та підходів для дисертаційного розв'язання поставленої в роботі наукової проблеми. З позицій філософії етнокультури духовна культура козацтва тлумачиться як невід'ємна частина національного та європейського культурного простору Бароко, що має своєрідні й унікальні риси, пов'язані як з етнокультурними традиціями та регіональними особливостями, так і з європейською бароковою стилістикою, транспонованою в Україні козацьким «геройко-стоїчним» духом (С. Кримський).

У дисертаційній роботі реалізується принцип теоретичного синтезу різних методологічних підходів (поліметодологія), що складає необхідну умову культурологічного дослідження як міждисциплінарної інтеграції знання в дискурсі культури. А тому з метою адекватного вивчення сутності духовної культури козацтва, передовсім ролі її релігійних і естетичних форм у розвитку барокової духовності в Україні XVII–XVIII ст., використовується комплексний підхід до об'єкта дослідження. Він виявляється в інтегруванні провідних ідей сучасної культурології, аксіології, феноменології, семіотики й мистецтвознавства зі зверненням до філософсько-антропологічного, історико-культурного, соціально-психологічного, художньо-естетичного дискурсу. Зокрема, завдяки феноменології культури та структурному психоаналізу істотно поглиблюється розуміння феномену козацької духовної культури в її цілісності, розширюється спектр структурно-антропологічного тлумачення характеристик антиномій сакральності та естезису, форм культуротворення та структурних рівнів релігійно-естетичного синкретизму (ментальність, архетипи, символіка тощо). З позицій Дюркгеймівської соціологічної школи (Г. Губерт, М. Мосс, Р. Кайуа) аналізується феномен козацького *Sacrum*'у в його антитезах світу і «антисвіту», свята і війни, святого і грішного, освяченого і його «зворотного боку» – трансгресивного.

Відтак, до культурологічного аналізу долучаються і дискурсивні крипти неklasичної методології, які ґрунтуються, зокрема, на деконструкції та переінтерпретації класичних понять і категорій. Так, ключовий термін «*синкретизм*» аналізується в еволюціоністсько-структуралістському плані, розширюючи свою семантику від нерозчленованості первісного міфопоезису до барокової антитетики світоглядної цілості. Так само барокові антиномії світогляду і ментальності розглядаються як бінарні опозиції в культурологічній схемі парних категорій (М. Найдорф, В. Стьопін) через синкретичну єдність і діалог небесного і земного, сакрального і профанного, духовного і тілесного, чоловічого і жіночого тощо. Поняття «*Sacrum*» теж переосмислюється, позначаючи синкретизм нумінозного і демонічного, святого і грішного, освяченого і забороненого, святкового і злочинного. У зв'язку із цим використовується неологізм «святівідношення», де світ виступає як свято і святість, водночас як *Sanctuarium* (Г. Сколімовський) і «світ навиворіт» (М. Попович), що закладає основи української демоніади.

У результаті синтезу різних підходів у теоретичній культурології, залучення методологічних потенцій семіотики та герменевтики, з одночасним поєднанням теоретико-пізнавальних можливостей естетики та релігієзнавства, відбувається переосмислення стійких концептуальних схем, що розширює методологічні кордони рефлексії культурного процесу, зокрема взаємодії його художньо-естетичних та сакральних складових. У даному випадку встановлено, що у взаємозв'язку естетичного та релігійного як універсальних форм духовності закладена герменевтична перспектива осягнення цілісності аксіологічних вимірів антиномічного «чуттєвого світу» барокової людини, взаємності аксіосфер особистісного та соціокультурного співіснування у XVII–

XVIII ст. У такий спосіб українське козацтво та його роль в історії вітчизняної культури втрачають свою онтологічну, гносеологічну чи соціологічну одномірність. Через аксіологічну концентрацію поліметодології дослідження козацької культури зосереджується на синкретичному взаємопроникненні віри і чуття, естезису та Sacrum'у – основоположних засад ментально-культурної парадигми козацтва в її барокових вимірах патетики і сакральної антитетики.

У підрозділі 1.3 *«Культурологічна парадигма релігійно-естетичного синкретизму в духовній культурі»* через полісемантичну інтерпретацію терміну «синкретизм» обґрунтовується характерний тип взаємного зв'язку релігійної та естетичної сфери у козацькій культурі XVII–XVIII ст. Феномен і поняття синкретизму репрезентуються в їх історичній та семантичній еволюції через призму культурологічного бачення. Означаючи дослівно «злитість», «з'єднання», «поєднання», етимологія слова пов'язана з давньогрецьким виразом «союз критських міст», де сін- (об'єднання) зливається з коренем «Крит» (назва острова грецькою – Crete). У сенсі нерозчленованої цілісності феномен синкретизму характеризує природу міфопоетичності свідомості, первісного мистецтва та інших початкових стадій розвитку культури. Але з диференціацією культурних форм, зокрема з появою «художньої» релігії і релігійного мистецтва, синкретизм позначає взаємозв'язки і навіть взаємопроникнення окремих формоутворень єдиного «духу культури» в античності, середньовіччі, Ренесансі. Так і з'являється релігійно-художній синкретизм, про який писав Ернст Кассіер.

У бароковій свідомості виникає дискурс антитетики, який в єдиній парадигмі християнського дуалізму рефлексує антиномії світу і «антисвіту», Христа і антихриста, божественного і демонічного. В Україні феномен синкретизму описується в риторичі Йосипа Лип'яцького як «узгоджене неузгоджуваного», або «неузгоджене узгоджуваного» (concors discordia, discors concordia), що згодом було охарактеризовано Дмитром Чижевським як синкретична єдність різноманітного, «що виходить не з одного чи нечисленних пунктів погляду, а з багатьох, до того ж таких, що між собою нічого спільного не мають». Завдяки бароковому «кончето» (дотепності, кмітливості) «гострий розум» об'єднує народний фольклор, античну міфологію, християнську філософську метафоризацію та художній алегоризм доби Модерну. Цей релігійно-естетичний синкретизм є можливим, оскільки спирається на універсальний характер релігійності та естезису, які здатні просякати не тільки одне одного, а й інші форми духовної культури, та й самі мають синтетичний і діалогічний характер (в Україні як «двовір'я» або «двокультур'я»).

Відтак, *культурологічна парадигма синкретизму* еволюціонує від первісної нерозчленованості до антитетики сакрального, яка об'єднується в семантичну цілісність завдяки бароковому концептизму (дотепу, вигадливості алегоричного розуму і художнього мислення). Релігійно-естетичний синкретизм розглядається в дисертації як особлива форма світобачення, мислення і творчості, як особливий тип світовідчуття, що сприяли виникненню

феномену культури козацького Бароко на засадах першоедності, діалогу і синтезу елементів, що складають її духовний каркас.

Питання співвідношення різних аспектів релігійного та естетичного, як підсистем духовної культури, знаходили висвітлення у працях представників філософської, естетичної, релігієзнавчої думки, утворюючи в синтезі культурологічну парадигму категоріальної системи, що містить синкретичні характеристики феномену української культури (напр., С. Волков, П. Герчанівська, В. Головей, Л. Довга, О. Калашникова, О. Кирилюк, С. Кримський, Н. Ковальчук, О. Кодьєва, В. Личковах, Л. Мізіна, І. Мойсеїв, М. Попович, О. Смоліна, В. Шейко, В. Шелюто та ін.). Релігійні та естетичні цінності посідають одне з найважливіших місць в духовній культурі України XVII–XVIII ст., а категорії релігійного та естетичного, що мають універсальний характер відносно сфери гуманітарного знання, відіграють конституюючу роль у просторі культурологічного дискурсу, надаючи йому інтегруючого, синкретичного характеру, що розкриває духовну цілісність культури.

Феномен релігійності в аксіологічній структурі духовної культури включається у площину *сакрального* – сфери святостей. У сучасній філософській, культурологічній та естетичній науці названа як *Sacrum*, вона виступає як конгломерат «духовно-освячених цінностей віри й життя, метарелігійних святостей українського буття» (В. Личковах). Тут інтегруються не лише суто релігійні, нумінозні аспекти віри, а й світоглядні, етичні та естетичні цінності, що відповідають етнопсихологічним засадам ментальності українства, зокрема козацтва. Крім того, у традиціях Дюркгеймівської соціологічної школи *Sacrum* постає у вигляді всього, що виходить за межі профанного через бінарні опозиції божественного і демонічного, святого і грішного, освяченого і забороненого. Тому сакральне тут набуває трансгресивного, ексцентричного, «гібридного» характеру (як, наприклад, у козаків-характерників). Отже, сакральне є метакатегорією, яка має комплексний характер і в своєму семіотичному комплексі гуртує всі структурні елементи нерозчленованої цілості: 1) синкретичності, тобто єдності; 2) синтетичності, тобто уніфікації; 3) діалогу, тобто взаємопроникнення. У межах культурологічної парадигми духовного синкретизму українського Бароко *Sacrum* виявляється через патетику і антитетику становлення духу козаччини.

Другий розділ «**Соціально-історичні та духовні виміри козацької культури**» складається з трьох підрозділів, в яких досліджуються соціокультурні чинники, що вплинули на формування української духовної культури XVII–XVIII ст.

У підрозділі 2.1 «*Соціокультурна ситуація в Україні XVII–XVIII ст. Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності*» визначено вплив історичної ситуації та процесів державотворення на формування козацької спільноти та, зокрема, козацького культурного середовища, його світоглядно-ментальної парадигмальності. Розглядається відповідне часові світовідчуття і психотипи козацтва, піддається аналізу не лише його політична

роль як доблесного захисника волі, віри і прав українського народу, а й сила, що яскраво виявила себе у культурній розбудові Гетьманської держави.

Наявна фрагментарність джерельної бази з питань вивчення феномену українського козацтва продиктувала необхідність нового прочитання та осмислення існуючих джерел під кутом зору однієї з підсистем розвитку цивілізації – культурної – та критеріїв її рецепції. Узято до уваги, що й інші підсистеми, а саме – політична, економічна та біосоціальна – є важливими у дослідженні феноменальності українського козацтва, яке стало спроможним створити свою державу і першу в Європі конституцію. Саме цивілізаційне поєднання політичної, економічної та біосоціальної підсистем козацького соціуму, посилене релігійними засадами православної віри та пронизане своєрідною козацькою естетикою «святовідношення», сприяло утворенню особливої духовної культури запорозького козацтва. Водночас унікальна взаємодія, культуротворчий синкретизм названих чинників стали поштовхом до виникнення феномену провідного носія національного духу – постаті українського козака.

У становленні запорозької етнокультурної спільності велику роль відіграли географічне положення, степовий ландшафт, неординарність перебігу історичних та політичних подій, наявність міграційних процесів, специфічний характер формування населення, потужний вплив різнорегіональної української та іноетнічної традицій. Наявні етнокультурні цінності та тисячорічні засади християнства також сприяли формуванню на Придніпров'ї особливої за соціальною, гендерною природою та спектром жанрів духовної культури.

Відзначено, що надзвичайно цінним є внесок українського козацтва у релігійну ідентифікацію української нації та у барокове оформлення духовної культури XVII–XVIII ст., світоглядні, релігійні й естетичні засади якої неможливо відокремити від української етнічної історії. На невичерпному підґрунті української етнокультури у поєднанні із особливими традиціями «вольностей запорозьких» постала неординарність козацького душевного світу, визначивши непересічні особливості запорозької ментальності та її унікальності в історико-культурних і духовних процесах. Під впливом козацтва формувались регіональні культурно-побутові та духовно-естетичні особливості Запорозького краю, основою яких усе ж таки слід вважати традиційне українське світовідчуття як «святовідчуття» та Церкву – як засіб духовного єднання народу й опору етнонаціональної культури. Притому світоглядно-ментальну релігійність і психотип козацтва необхідно обґрунтовувати не лише войовничістю часу, а й тим, що в основі козацького *Sacrum*'у (з культом Богородиці) лежить жіноче гендерне начало, емоційно-естетичний стрижень якого виявляється через віддану перевагу почуттям, що яскраво простежується у козацькому бароковому мистецтві та фольклорі.

У підрозділі 2.2 *«Етнокультурна ментальність і духовна культура козацтва в контексті українського Бароко»* піддається аналізу специфіка присутності духовно-релігійного і етнонаціонального чинників у світоглядному змісті ментальної проблематики, досліджуються питання синкретизму

релігійних та естетичних ознак етноментальності, що вплинули на формування української духовної культури XVII–XVIII ст.

Ментальність українського козацтва, з точки зору її духовно-практичного виявлення, тобто козацький менталітет, виступає як матриця життєдіяльності, яка відтворює історико-культурний процес і водночас стан продукування певного способу життя і світовідношення. З одного боку, головною дійовою особою, генератором подій, подекуди драматичних, активним суб'єктом розв'язання громадянських конфліктів та різного роду соціальних катаклізмів в часи піднесення бароко в Україні, було українське козацтво. З іншого боку, саме козацька неординарність, неангажованість та волелюбність стали тією основою, що протегувала виникнення нового світовідчуття, відповідного життєвим реаліям і настановам барокової доби. В культурі українського бароко знайшли своєрідне відображення трагічність і суперечливість тогочасного буття, конфесійні протиріччя, складність і неоднозначність політичного становища в Україні др. пол. XVII – перш. пол. XVIII ст., а також унікальні домінанти духовності українського козацтва з її світоглядно-ментальною патетикою та антитетикою.

Феномен барокової духовності виступав органічною частиною буття українства, в якому фіксувалися багатоманітність і антиномічна складність існування українського етносу, відбивалися загальнонаціональні та регіональні умови й етнокультурні традиції, відображалися піднесена напруженість та динамізм життя людини XVII–XVIII ст. Світоглядним орієнтиром фігурував суспільний ідеал, що творився бароковою свідомістю («козацькі вольності»), притім з помітним впливом основних ідейних та етико-комунікативних засад козацького братства. В основі ідеології й культури українського Бароко фігурувала найбільш відчутна спільна риса – православна релігійність та у зв'язку із цим вироблена бароковою свідомістю парадигма патетичної духовності, що спиралася на козацький *Sacrum*.

Це дозволяє простежити зв'язок українського Бароко як з процесами формування специфічних форм національного буття і свідомості, так і з українським етноменталітетом. Саме у феномені етноментальності, як матриці буття й свідомості козацької спільноти, зароджуються етнопсихологічні особливості «культурної душі» українського козацтва, закладеною вже на генезисному рівні її архетипів і хронотопів. Аналіз характерних рис ментальності українського козацтва практично довів тотожність даних ознак з основоположними ментальними рисами української етнокультури, основними серед яких, безперечно, є кордоцентризм, софійність, соборність та антеїзм – архетипові цінності як козацького братства, так і козацького *Sacrum*'у, що закріплюються в його релігійно-естетичному синкретизмі.

Таким чином, козацька духовна культура виникла на засадах української етнокультурної ментальності з відчутним впливом релігійно-естетичного контексту українського Бароко та провідних принципів козацького братства. Українському козацтву вдалося асимілювати та одночасно синтезувати традиції української етноментальності, втіливши їх змістову та функціональну цілісність

й життєздатність у власний духовний досвід. Відновивши на основі етноментальних засад козацького буття культурно-історичні формоутворення й архетипи етнокультури, козацтво отримало свій власний особливий психотип української ментальності, яка розкрилася в усіх сферах духовної культури українського козацтва, зокрема у світоглядній, моральній, культуротворчій, віросповідальній, художньо-естетичній тощо.

Підрозділ 2.3 «Філософські, релігійні та мистецькі виміри козацького Бароко» містить аналіз вітчизняного філософського мислення XVII–XVIII ст. через культурологічний вимір козацького бароко, включаючи розгляд культурно-історичного феномену доби – філософської двозначності та символічно-образної мови (напр., професори Києво-Могилянської академії, Чернігівського колегіуму, Г. С. Сковорода). Крім того, аналізуються релігійні засади і принципи, що вплинули на формування й розвиток козацького мистецтва в його етнокультурному та ідейно-світоглядному синкретизмі, що об'єднав історичні та культурно-парадигмальні зрізи української духовності.

У філософських вимірах Бароко кризова суспільно-політична ситуація, складні культурно-історичні умови на українських теренах у XVII–XVIII ст. викликали до життя не лише бароковий дуалізм, а й сприяло появі дискурсу соціальної дисгармонії, духовних протиріч та антиномій. В антитетиці мислення відбивався суспільний дисонанс, який виникав у ході перманентної боротьби за віру, волю і життя, що й спричиняло появу одного з провідних принципів світогляду, філософії та естетики бароко – динамічність руху. Релігійний дуалізм духу та плоті, характерний і для попередніх епох, у козацькій культурі постає у новій бароковій формі – антиномії небесного і земного, божественного і демонічного. Живлене традиціями української етнокультури, козацьке бароко ментально-естетично відображає глибинну психологію народу, позначаючи одночасно властиві їй відчай і надію. В культурі українського козацтва поряд з «героїчністю» виявляється обов'язкове для барокового стилю трагічне начало, що набувало релігійного значення, зокрема у формах жертвності і спокути.

Таке сполучення, а інколи й поєднання в одне ціле протилежних рис художнього змісту і форми, було можливим лише за умови синкретичності релігійно-естетичних засад, взаємопроникнення світоглядних особливостей віри та естезису, що лежали в основі мистецтва козацького Бароко. Саме синтез світоглядних протиріч і естетичної єдності у розбудові художнього простору української культури XVII–XVIII ст. продукували своєрідний симбіоз античної міфологічності та православного *Sacrum*'у в козацькому мистецтві, що яскраво виявляється і у придніпровському сакральному малярстві (напр., на іконах «Христос–Виноградар», «Богоматір Самарська» та ін.). Художні образи сполучали засади світськості та релігійності, об'єднували грані земного та небесного, насичували козацьку духовність бароковим драматизмом. Це стало підґрунтям у становленні українського стильового варіанту бароко, увінчаного унікально-своєрідними надбаннями у сфері науково-освітнього та релігійного життя, у царині літературно-художньої та пісенно-музичної творчості,

архітектурного та пластичного мистецтв з яскраво вираженою етнокультурною домінантою та православною релігійно-художньою сутністю.

Філософські, релігійні та мистецькі виміри духовної культури козацтва активно сприяли розвиткові самобутньої регіональної форми українського бароко на Придніпров'ї у її козацькому вираженні та етнокультурних і художніх специфікаціях.

Третій розділ **«Взаємовідношення релігійного та естетичного начал в духовній культурі українського козацтва»** складається з трьох підрозділів, присвячених вивченню феноменологічних і семіотичних особливостей відбиття національних ідей в духовній сфері козацької культури, розгляду її релігійного та естетичного первнів в їх специфікації та взаємодії.

У підрозділі 3.1 *«Духовна сфера культури козацтва та особливості художньо-естетичного мислення доби козацького Бароко»* означено духовні тенденції, що вплинули на формування мистецтва козацької доби, здійснено аналіз протоестетичної думки XVII–XVIII ст. як підґрунтя для розвитку новітніх художніх течій в контексті українського бароко.

Визначна роль козаччини в українській історії обумовлює її великий вплив на етнонаціональну культуру, зокрема на формування особливостей художньо-естетичного мислення доби козацького Бароко. Такі визначення, як «козацька духовність», «козацька Церква», «козацьке відродження», «козацьке мистецтво», «козацькі іконописці», «козацькі будівничі», «козацьке Бароко», що зустрічаємо в історичних та літературних джерелах, не виглядають лише архаїчним синонімом «українського». Звернувшись до конкретних фактів, явищ, пам'яток духовної культури козацьких часів, можна спостерігати, що Запорозжя дало українській культурі не тільки ідеал національного героя-козака, але і його художньо-естетичну концепцію. У цій концепції поєднувалися релігія і мистецтво, етика й естетика, добро і краса. Кордоцентризм, софійність, антеїзм, ліризм як етнонаціональні риси ментальності знаходять яскраве ствердження у запорозькій синкретичній «естетиці» з її єднанням релігійного і художнього, сакрального і морального, єдністю критеріїв гарного, доброго та веселого, що відповідало українському бароковому ідеалу, зокрема у постаті «Козака Мамає».

Притім підвалини запорозької духовності базуються не на формальній святенницькій схоластиці, а на своєрідній естетичній парадигмі синергії святого і святкового світосприйняття, тобто світовідношення як «святівідношення». І якщо для багатьох країн Західної Європи бароко виступило швидше як мистецький стиль, то в українській культурі XVII–XVIII ст. барокові ідеї згрупувалися у вигляді домінуючої в даний історичний період світоглядної парадигми, що обумовила своєрідне художньо-естетичне мислення доби («чудне і містеріальне», концептизм), найменованої козацьким Бароко.

Таким чином, козацька духовна культура є своєрідною культурною матрицею життєдіяльності і стилю мислення («кончето») запорозьців, побудованою на синкретичному поєднанні глибинних засад української

етнічної культури, православної релігії та натхненно створених художньо-естетичних цінностей (храми, ікони, козацькі клейноди, ужиткове мистецтво тощо).

У підрозділі 3.2 «Православ'я і козацький *Sacrum* в мистецтві» простежуються світоглядні механізми, завдяки яким відбувається вплив сакральної культури на художню, досліджується їхній внутрішній взаємозв'язок.

Українське бароко є єдиним національно-довершеним мистецьким стилем не лише тому, що період XVII–XVIII ст. в історії становлення самосвідомості української культури є найвизначальнішим, а головним чином тому, що художнім відображенням цієї епохи стали сакральні образи та ідеали, що естетично неповторно втілилися в українському мистецтві того часу.

Культура козацького бароко, увібравши в себе елементи як елліністичної раціональної традиції, так і глибоко чуттєвого (інколи надприродного) світопереживання християнства, а також віросповідальні й моральні принципи козацького братства, акумулюючи енергію антитетики сакрального, поєднала в собі, здавалося б, непокдані світоглядно-культурні парадигми, вийшла на їхній синтез у козацькому *Sacrum*'і.

Козацький *Sacrum* був зумовлений церквою і вірою. Православна віра та Церква посідала особливе місце в житті козацько-гетьманської держави, а запорозька релігійність стала специфічним явищем української духовної культури кінця XVII – поч. XVIII ст. Вона, зокрема, відіграла важливу роль у формуванні національного варіанту художньо-естетичної концепції українського бароко, найкрасномовнішим виявом якої було художнє оформлення літургійного середовища козацької Церкви. Безумовно, артефакти козацького церковного мистецтва мали не лише сакрально-обрядове значення, а й здійснювали культуротворчу художньо-естетичну функцію у формуванні української духовності XVII–XVIII ст., що підтверджує синкретизм у взаємовідносинах й взаємопроникненні релігії та мистецтва в культурологічній парадигмі бароко, у змісті і формах козацького *Sacrum*'у (від культу Діви Марії до патетики і антитетики світогляду, ментальності, мистецтва).

Відтак, специфіка козацького *Sacrum*'у, його православні засади яскраво представлені у мистецьких проявах бароко, зокрема у своєрідній архітектурі, іконографічно промовистому малярстві, характерно-самобутньому декоративно-прикладному мистецтві, красному письменстві. З одного боку, козацькі митці віднаходили джерело натхнення у глибинних засадах української етнічної культури з поєднанням традицій елліністичної спадщини, надаючи їм християнського змісту, а тому прагнули через плекання краси зовнішньої наблизитися до істини Божої. З іншого боку, для їхнього художнього мислення як втілення мистецьких принципів бароко були характерні внутрішня експресія, зосередженість на антитезі тимчасовості й вічності життя, прагнення через духовно-творче самовираження подолати антиномічні протиріччя часу.

Феноменологія козацького Sacrum'у розгортається на різних рівнях, а саме: соціально-психологічному, культурно-історичному, моральному, релігійному та художньо-естетичному. Притім саме глибинні засади української етнічної культури, що сформувалися на основі взаємозв'язків та взаємопроникнення стрижневих чинників формування українства, сприяли усталеному релігійно-естетичному синкретизму релігії та мистецтва в духовній культурі українського козацтва. Соціокультурна аксіосфера козацької культури з її глибинною домінантою релігійної свідомості наділяє сакральне мистецтво особливим характером, відтворюючи винятково-унікальний козацький Sacrum з його патетикою і антитетикою, тим самим надаючи козацькій образотворчості специфічно-характерологічних ознак через втілення героїко-стоїчного ідеалу (напр., у козацьких думках).

У підрозділі 3.3 *«Національний ідеал козака в українському мистецтві XVII–XVIII століть: естетична символіка сакрального»* з'ясовано, що козацька духовна культура відтворила не тільки ідеал національного героя-козака, але і його естетичну і семіотичну концепцію, що лежить в основі образності українського барокового мистецтва.

У випадку козацького мистецтва стрижневим виявилось не його «призвичаєння», а створення на основі головних принципів козацького братства – православної релігійності та традиційних засад етнокультури – іконосфери нового рівня, в основі якої лежить не персоніфікований портрет запорожця, а узагальнений образ козака. Тому визначальним у козацькому образотворчому мистецтві виявився не якийсь індивідуальний портрет запорожця, а народна картина «Козак Мамай» – складний та полісемічний знаковий художній образ якої став символічним виразом національного ідеалу в козацькій культурі, втіливши у своєму художньому вираженні духовно-символічну природу та етнокультурний зміст козацького мистецтва.

Образ «козака Мамає» в українському мистецтві XVII–XVIII ст. виявився не лише одним із найпопулярніших козацьких фольклорних героїв, а й став своєрідним еталоном, «архетипом» і навіть репрезентативним каноном семіосфери національного ідеалу. Виняткова композиція картини створює своєрідний комплекс семантично ємних символів, що віддзеркалюють семіотичну систему архетипових образів української етнічної культури, усталених як на генезисному рівні, так і виразно представлених у народній обрядовості та образотворчості. Символічним у «Мамаєх» постає не лише архетипове, майже іконографічне зображення славного героя-козака. Художньо-естетичною своєрідністю символічних форм у барокових мистецьких образах вирізняється той атрибутивно-сакральний антураж, без якого є неможливим як відбиття козацької духовної суті, так і висвітлення релігійно-естетичного змісту барокового мистецтва українського козацтва в цілому.

Ідентичні полісемічні символічні та композиційні елементи, наявні у цій народній картині, зустрічаємо і в інших мистецьких творіннях українського козацтва, особливо у сакральному малярстві. Ансамблево зображені

у козацьких «Мамаях» культурні символи, зокрема світоглядно-традиційні, козацькі, архетипні, міфологічні та навіть й іконографічні (християнські та навіть буддистські), лише збагачують глибинний духовно-символічний зміст народної картини. А подібна тенденційність синкретичного поєднання різної за культурним походженням символіки, що також спостерігається у козацькому іконописі XVII–XVIII ст., значно употужнює сакральну суть і естетичні складові художнього образу козака Мамає. Виражена в образотворчому варіанті символіка козацьких «Мамаїв» постає своєрідною репрезентацією Sacrum'у в культурі українського козацтва, що є фокусом суперечливих трактувань як у мистецтвознавчому, так і в культурологічному дискурсі, про що засвідчують праці В. Антоновича, П. Білецького, М. Грушевського, І. Зінків, П. Куліша, О. Найдена, А. Скальковського, М. Сумцова, К. Шероцького.

Четвертий розділ «**Народні джерела та етнокультурні специфікації козацького бароко**» складається з трьох підрозділів, у яких розкрито культурно-історичний процес становлення мистецького стилю «козацьке бароко» як художнього феномену XVII–XVIII ст., що формувався в контексті духовної культури козацтва. Окреслено роль впливу козацького середовища на мистецтво українського бароко у зв'язку з народними традиціями та світоглядно-гуманістичними ідеями доби модерну крізь призму їх синкретизму. Релігійно-світоглядні та художньо-стильові особливості козацького Бароко виведено на основі аналізу тематики, змісту і форми автентичних мистецьких творів, співвідношення в них контентів мистецтва і релігії, зміни світоглядно-естетичних принципів творення у бароковій стилістиці, особливо її народних джерел та етнокультурних специфікацій.

У підрозділі 4.1 «*Український фольклор як етнокультурна скарбниця козацького Бароко*» досліджується статус фольклору в контексті української барокової культури, зокрема козацького мистецтва, розглядається його місце і роль у духовних зв'язках з традиційним світоглядом, ментальністю та сакральними основами етнонаціонального та регіонального буття, що слугували базисом у формуванні художньо-естетичних цінностей українського козацтва. Доведено, що своєрідність запорозької духовності, зокрема релігійність українського козацтва, відбилася на художній образності мистецтва, а бароко стало національним стилем, наділеним здатністю адаптуватися до національних і регіональних умов та етнокультурних традицій.

Безпосереднім джерелом, справжньою скарбницею культури козацького Бароко є український фольклор, світоглядно-естетичні особливості якого збереглися у змісті і формах козацької думи, пісні, літературних творів, малярства, іконопису тощо. Один із базових принципів розвитку козацького Бароко становить поетика українського фольклору, концептуальний аналіз якого надає можливість здійснення його культурологічного розгляду в межах досліджуваної тематики. На прикладі окремих фольклорних форм показується, що засобами слова, музики, руху, через вираження у символах, звичаях, обрядах тощо відбувається відображення традиційного етнічного світогляду і сакральних основ світосприйняття, в яких постають релігійно-естетичні засади

духовності як «ядро» духовної культури етносу. Культуротворчий потенціал етноестетосфери українського козацтва сприяв естетизації народної художньої свідомості через образно-емоційне відтворення у фольклорних здобутках етнічної культури.

Естетичні засади козацького фольклору виявилися у козацькому бароко напрочуд своєрідними, дивовижно потужними і водночас ніжно-ліричними відтінками: гармонійне і драматичне, комічне і трагічне як основні категоріальні та емоційні лінії динамічного співвіднесення козацького ідеалу та реальності буття українського козацтва.

У підрозділі 4.2 *«Репрезентація релігійного та світоглядно-естетичного в козацьких думах і музичному фольклорі»* визначено найтиповіші ознаки козацького бароко, що знайшли відображення в усній народній творчості та музичному фольклорі XVII–XVIII ст.: трагічний пафос творів, що відбивав психологію мас; дуалізм духу і плоті, викликаний антиноміями культурно-історичних умов й суспільними кризами; алегоричність образів, закладених в основу народного мистецтва (напр., «знак Коня» з його світоглядною і гендерно-символічною семантикою).

Синтетичний феномен українського епічного мистецтва потребує здійснення аналізу козацьких дум та музичного фольклору як репрезентантів української етнокультури. Безсумнівно, в українському епосі, етнонаціональна специфіка якого заснована на глибинних народних витоках усної народної традиції, закладено віддзеркалення національного характеру, відображення української етноментальності й козацького *Sacrum*'у. Показовою також є естетизація народного епосу, що абсорбується сакраментальним виконанням текстів і мелодій в їх художній цілісності, особливо у творчості кобзарів, бандуристів і лірників.

Незважаючи на очевидний «історизм» дум, чільними у козацькому фольклорному мистецтві є художні та релігійно-естетичні особливості його творення. Саме духовний синкретизм козацького Бароко, зокрема принцип єдності релігійного та естетичного, радикально вплинув на художні особливості дум, а феномен нашарування в них часових мистецтв – інтегративу поезії та музики, – відбувався під величезним впливом тенденцій барокової доби, у синтезі мистецтв.

Беручи до уваги семантику образів, представлених як сакральні символи у козацькому народнопоетичному мистецтві, доведено, що козацькі думи і музичний фольклор виявляються своєрідною енциклопедією української етноментальності та є естетичним відбиттям етнокультури й духовності українського козацтва. Алегоричні образи і символи у козацьких думах і музичному фольклорі надають їм особливої емоційності, художньої виразності та епічної експресії, що употужнює духовний вияв історії культури Запорозжя (напр., у найвідомішій козацькій думі «Вдова Івана Сірка і Сірченки», пісні «Ой полети, галко, ой полети чорна...» та ін.). Але з плином часу козацькі маршові й героїчні пісні, за невеликими винятками, пішли в небуття разом із козацтвом, а найбільше віддзеркалення у козацькому фольклорі та пам'яті народній

залишили трагічні теми особистої долі козаків та історичної долі українського козацтва як суспільно-військового стану.

У підрозділі 4.3 «*Стильові особливості козацького декоративно-ужиткового мистецтва*» окреслено художньо-стильові ознаки декоративно-ужиткового мистецтва українського козацтва, визначено його традиційність та художньо-стильову відповідність стилістиці барокового мистецтва.

Декоративно-ужиткове мистецтво є ще одним з народних джерел релігійно-естетичного синкретизму козацького Бароко, у стильових особливостях якого є наявними загальнокультурні, етнонаціональні, регіональні елементи (напр., у ткацтві, гутництві, килимарстві, художньому литті, кераміці, вишивці, гаптуванні тощо). Саме традиційність і мальовнича декоративність складають ту духовно-естетичну серцевину, яка забезпечує етнокультурний механізм збереження та передачі суспільного досвіду і яким визначається значущість декоративно-ужиткового мистецтва для стилістики козацького бароко.

Піднесення декоративно-ужиткового мистецтва українського козацтва дещо не співпадало із професійним розвитком цього виду художньої творчості в українській культурі, як і не було абсолютно тотожним формуванню барокових стильових особливостей. Попри те, що народне декоративно-ужиткове мистецтво менше було сполучено з професійними канонами високого мистецтва, а надзвичайно ретельно дотримувалося традиційності, воно одночасно залишалося відкритим для творчого засвоєння найновіших художніх тенденцій. Зокрема, у козацькому мистецтві разом із дотриманням консерватизму традиційної української культури та зверненням до загальнобарокових стильових тенденцій яскраво позначилися мистецькі новації козацького бароко, й саме ця дифузійність і стильовий синкретизм виявляють унікальність і варіативність духовної культури українського козацтва (напр., дзвони з козацьких церков, срібні хрести, зброя, ювелірні вироби, кахлі, посуд та, навіть, срібні пояси і гудзики).

У надзвичайно самобутніх творах козацького декоративно-ужиткового мистецтва спостерігаємо художню стилістику, яка на засадах глибинної архетиповості й сакральності акумулювала у собі стильові засади, колористичну гаму та багатовікову орнаментально-композиційну образність етнічної культури Нижньої Наддніпряни (напр., аналой іконостасу з останньої Січової церкви). Регіонально характерологічна колористична гамма та орнаментальні мотиви існують у сакраментальному взаємозв'язку з конструктивно-функціональними геометрично-візуальними фігурами, що стали етнокультурно-символічними у козацькій традиції різних видів декоративно-ужиткового мистецтва (від предметів побуту до зброї, від хатнього до церковного начиння).

П'ятий розділ «**Вплив релігійно-естетичного синкретизму козацької духовної культури на мистецтво українського Бароко**» складається з трьох підрозділів, у яких доведено культуротворчу функцію релігійно-естетичного синкретизму у формуванні видових особливостей барокового мистецтва в

Україні. На прикладі артефактів козацької доби розкрито варіативність синкретичних параметрів у різних видах професійного мистецтва, визначається статус і роль козацького мистецтва у становленні українського Бароко.

Підрозділ 5.1 «Релігійно-естетичні засади «бароковості» в архітектурі козацької доби» містить культурологічний аналіз синкретичних ознак мистецького стилю бароко в українській архітектурі XVII–XVIII ст. від її регіональних до загальнонаціональних вимірів.

«Бароковість» козацької архітектури, ґрунтована на глибинному синкретизмі традицій православного зодчества та народної естетики, є унікальним явищем художньої культури України XVII–XVIII ст. «Всебічна природа» (В. Александрович) архітектури, а також те, що козацькі церкви і собори будувалися здебільшого народними майстрами, дали можливість формування на власній етнокультурній основі з відчутним європейським впливом особливої мистецької стилістики, яку називають «козацьке бароко» в архітектурі.

Так, на Запорозжжі архітектурні сакральні споруди XVII–XVIII ст. зведено в оригінальному, автентичному стилі, де тісно переплелися неповторні риси української національної культури з одночасним накладанням барокових стильових ознак, у т. ч. динамізму, патетики, символізму, декоративізму. Головною ознакою храмової архітектури, як і всього сакрального мистецтва українського козацтва, є утвердження духовного начала у його релігійно-естетичному синкретизмі з домінантою синергії віри і почуття, святості і краси, злиття семіо- та естетосфери (напр., Новомосковський Свято-Троїцький собор).

Принципово важливим є те, і це довели дослідники (С. Таранущенко, Г. Логвин), що серед українських церков козацької доби не зустрінеш двох однакових, кожна має свій особистий образ, зумовлений природженою зачарованістю народу вищою красою, непереможною потребою творити, а головне – духовним діалогізмом і синкретизмом козацьких естетичних ідеалів та релігійно-конфесійних засад.

В архітектурі українського козацтва спостерігаємо естетичне утвердження сакрального «святovidношення», засноване на застосуванні незвичних («чудних і містеріальних») засобів оформлення простору, знаходженні нових архітектурних рішень, що поєднують нарізні, візантійсько-православні й барокові традиції, запровадженні синкретичної архітектурної логіки обсягово-просторових форм. Релігійно-художній діалогізм семіотично виявився в українській етнонаціональній символіці декору, колористично-оптимальних гармоніях храмових екстер'єрів та інтер'єрів. Естетизацію сакрального, регіонально самобутне поєднання ідей етнетики і етнестетики, категорій віри, добра та краси відзначаємо не лише у вигляді, а й у вбранні запорозького храму. Козацька архітектура не поступається оригінальністю, своєрідністю, гармонійністю та патетичною пишністю світовим зразкам, будучи взірцем унікально-неповторного мистецтва Придніпров'я, що увійшло у скарбницю як української, так і світової культури.

У підрозділі 5.2 «*Бароковий іконопис в культурі українського козацтва: сакральне та естетичне*» визначено найтипівіші ознаки козацького бароко, що знайшли відображення в українському сакральному малярстві XVII–XVIII ст. Тут феномен синкретизму сакрального та естетичного розкривається через сполучення міфологічних та біблійних образів, поєднання абстрактної символіки з натуралістичною конкретністю; «раціоналізм-іrrраціоналізм» зображення; драматизм композицій; космізм, всеохоплення та універсальність; динамічність руху на основі внутрішньої дисгармонії; алегоричність, антиномічність, «гру світла і тіні» (символічно-спіритуалістичний зміст) тощо.

На формування стильових ознак своєрідного сакрального малярства Запорожжя, зокрема на становлення козацького барокового іконопису, вирішальний вплив мали православні засади візантійського канону та їх трансформація в культурному середовищі Наддніпрянщини. Незважаючи на те, що, на відміну від майстрів інших мистецтв, які у XVII–XVIII ст. привносили у свої твори яскраву і мальовничу естетику бароко, запорозькі малярі, що працювали на Придніпров'ї, доволі тривалий час дотримувалися традицій візантійського та давньоукраїнського іконописних канонів і тому досить стримано ставилися до патетики та помпезних і динамічних форм.

А втім, синкретичні засади мистецтва українського козацтва через одночасне збереження канонічних правил, накладання барокових інновацій та вплетіння регіональних етнокультурних традицій сприяли руйнації усталених канонів сакрального малярства та появі так званого «*іконографічного наївізму*». На запорозьких іконах, коли піднесено-сакраментальне набуває конкретності та реалістичності, а сакральне поєднується з естетичним, зазначаємо не «приземленість» іконописного образу, а можемо говорити про рецесивні резерви глибинного розуміння божественного провидіння на землі. Іншими словами, через художні транспозиції ісихазму в козацькій іконографії постає можливість естетично «пустити до себе» Дух Божий. Відтак козацька ікона виявляється загальнозрозумілим образом духовного, трансцендентного світу, де синкретично поєднуються візантійський канон, народна «естетика» та козацький Sacrum (напр., численні ікони Покрови Богородиці в дніпровських музеях).

Одним з найважливіших чинників еволюції даної тенденції в динаміці і варіативності параметрів релігійно-естетичного синкретизму у козацькому бароковому іконописі слід вважати народне малярство. На придніпровських теренах воно мало свої, усталені віками, традиційні художньо-семіотичні принципи і форми, засновані на глибинних засадах народного «святівідношення», що породило «іконографічний наївізм». Козацькі малярі, чия творчість за своєю суттю була народною, втілювали у життя релігійні ідеали й естетичні смаки народу, представленого на Придніпров'ї переважно козацтвом. Саме тому характер запорозького сакрального живопису визначають не окремі імена митців доби українського бароко, а те, що авторська творчість малярів укладається у загальнозрозумілі образи живописного епосу, зокрема запорозького барокового іконопису.

У підрозділі 5.3 «Релігійно-естетичний синкретизм у літературі, музиці, театрі українського Бароко: духовні сигнатури козацької культури» окреслено найтиповіші риси бароковості в українському літературному, музичному та театральному мистецтві XVII–XVIII ст., визначено духовні сигнатури (знаково-сміслові системи), що розкривають «релігійно-художній синкретизм» (Е. Кассіпер) у мистецтві українського Бароко.

Бароко в українській художній культурі XVII–XVIII ст. набуло значного розвитку в часових і синтетичних мистецтвах – літературі, музиці, театрі. Переважна більшість літературних, музичних та театральних витворів українського мистецтва того часу – це твори для церковних потреб або на релігійну тематику, адже в епоху Бароко будь-які твори мистецтва мали виконувати суспільно корисну функцію. Головним чином, мистецтво функціонувало у релігійних або соціально-публічних сферах, а художня діяльність взагалі не мислилась як особлива царина виробництва духовних, у т.ч. естетичних цінностей. З іншого боку, відбувалася «театралізація» публічного життя, релігійно-естетичний синкретизм пронизує всі форми духовної культури, щоправда, у різних співвідношеннях його компонентів залежно від особливостей регіональних хронотопів, сакральних сигнатур, художніх характеристик окремих видів мистецтва, як народного («низове» бароко), так і професійного («високе», або «елітарне» бароко).

В українському мистецтві другої половини XVII – першої половини XVIII ст., зокрема в літературі, виразно проступають такі загальні ознаки українського бароко, як-от: зв'язок православ'я і народних традицій, світоглядно-ментальна єдність «чудного і містеріального», формотворча рухливість і динамізм, патетика, антитетика і прийом «кончето», що стають концептуально важливими характеристиками естетики українського бароко (напр., у літописі Самовидця, літописі Григорія Грабянки, літописі Самійла Величка, окремих віршах про козацькі доблесті тощо). З часом богословсько-релігійна спрямованість давньої української літератури поступово втрачає свою пріоритетність та поволі позбувається суто теологічної спрямованості, поступаючись формуванню нових співвідношень релігійного й естетичного та набираючи з часом відчутно світського змісту, синтезуючи у собі сакральне і художнє на глибинній етнокультурній основі (напр., «Сад божественних пісень» Г. Сковороди, де в літературній формі на основі Біблії репрезентується український Sacrum, набираючи значення духовних сигнатур національної культури).

Естетичні переорієнтації мали місце і в розвитку українського музичного мистецтва XVII–XVIII ст., де барокові стильові риси позначилися синкретизмом європейських музичних форм і народного мелосу (М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, М. Дилецький). Музика бароко, як і більшість літературних жанрів, відзначається помітною дифузійністю професійного та народного мистецтва з потужним впливом українського фольклору. Трагічний пафос козацьких дум та народних пісень, що відображав соціально-психологічний настрій людини бароко, інтонаційно репрезентується

у професійній музиці, як у вокальній, так і в інструментальній згідно з мистецькими тенденціями барокової доби в Україні, коли семіотика і семантика народної творчості імплантується в художні структури сакрального мистецтва (напр., різдвяні й великодні піснеспіви).

Особливим чином духовні сигнатури козацької культури позначились на формуванні та розвитку театрального мистецтва доби українського Бароко від «шкільного» театру до гетьманських ритуальних і розважальних видовищ. Саме українське козацтво, як головна дійова особа барокової доби, сприяло тому, що спосіб життя і культура кінця XVII – початку XVIII ст. в Україні стали надзвичайно видовищними. Театралізація дійсності була пов'язана, перш за все, з драматизмом життя, пафосом і антитетикою національно-визвольного руху і становлення державності. *Духовні сигнатури барокової доби* (Божий світ і «світ навиворіт», світ як свято і святість в сакральному «святівідношенні», антиномії Святої Трійці і «антисвіту», Христа і антихриста, козацька сигнатура Богородиці Покрови, топоси Духу, Храму, Саду), ментально-світоглядні і знаково-сміслові інтенції розрізнення божественного і демонічного приводили до карнавалізації повсякденності. Набуває популярності Вертеп як театральний образ сакрального світу, де антиномічні рівні небесного і земного життя стають взаємододатними, трагедійно-синкретичними (як згодом в «Енеїді» І. Котляревського). Навіть у реальній зовнішності козака вбачається скоріше театральний персонаж, а не якийсь культурно-історичний образ. Та і одяг, зброя, козацькі атрибути теж суто синкретичні з дотепним ансамблевим об'єднанням польських, татарських, турецьких елементів у єдиний вигадливо-чудернацький, але войовничий образ героя чи іноді трикстера.

Таким чином, у часових та синтетичних мистецтвах типологічно бароковим виступає, перш за все, релігійно-естетичний синкретизм образності, заснований на світоглядно-ментальному та художньо-семіотичному ґрунті української етнічної культури з її архетипами і сигнатурами. У цілому українське бароко, як і козацька духовна культура, вирізняється всеосяжним прагненням репрезентації у мистецтві багатогранної контрастності української культурної душі, її патетики і антитетики, намаганням розкрити православну духовність художніми засобами, втілити сакральні сигнатури віри в мистецькі образи за допомоги синкретизму релігійної свідомості, «гострого розуму» та естетики «кончето».

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено наукове дослідження та подано теоретичні узагальнення, які у сукупності розв'язують нову наукову проблему, що має важливе значення для розвитку сучасної культурології та полягає у теоретичному обґрунтуванні особливостей козацької духовної культури як світоглядно-ментального стрижня українського Бароко в його етнокультурних та регіональних специфікаціях. У ході розв'язання наукової проблеми дисертантом, зокрема, розроблено культурологічну концепцію релігійно-

естетичного синкретизму духовної сфери козацької культури, яка узагальнюється у таких наукових висновках:

1. Показано, що в історії козацької культури XVII–XVIII ст. ключове місце обіймала православна віра та естетичні засади світовідношення. Культурологічна парадигма синкретизму «святотівідношення» об'єднує віру та естетизис, сприймаючи світ як «свято» і «святість», формуючи сакральні виміри патетики і антитетики козацького Бароко.

2. Обґрунтовано, що релігійно-естетичний синкретизм включає в себе і нерозчленовану цілісність духовної сфери, і інтегровану діалогічність віри та естетизису, і синтетичність *Sacrum*'у, в якому в єдине ціле поєднуються антиномії релігійної свідомості з естетичною реакцією на них у формах знаково-смыслових сигнатур і «гострого розуму» барокового «кончето» (дотепу, кмітливості).

3. В аспекті культурологічної регіоніки розкрито характер впливу історичних факторів і соціокультурного середовища на формування унікального мистецького стилю – українського Бароко в контексті козацького *Sacrum*'у (сфери святостей, вищих цінностей, що мають антитези у «світі навиворіт»). У зв'язку з цим простежено особливі історичні умови, що утворилися на території Нижнього Придніпров'я у XVII–XVIII ст. та стали поштовхом до виникнення й розвитку автентичних мистецьких традицій Запорожжя – колишніх «Вольностей козацьких». Охарактеризовано специфіку регіональної культури, що посприяла формуванню самобутньої козацької духовності доби українського Бароко. Появу неповторного особливого етнонаціонального стилю – козацького Бароко – спричинили також козацька стихія і канони войовничого братства, ментальні, гендерні та «героїко-стоїчні» особливості «культурної душі» козацтва.

4. Досліджено світоглядну основу духовної культури запорозького козацтва, котру склали православна віра та козацький *Sacrum* як сфера святостей християнської релігії та народного «святотівідношення». Зазначено, що формуванню козацького *Sacrum*'у сприяв чоловічий, захисний, оборонний первень, який утворював лицарський стрижень козацької культури, базуючись на життєвому досвіді існування етносу, заснованому як на чоловічому, так і на жіночому ментальному і гендерному началах. Аналіз духовної сфери козацької культури дав підстави водночас з'ясувати, що релігійність запорозьких козаків обумовлювалась не лише драматизмом і войовничістю часу, а й тим, що в основі козацького *Sacrum*'у лежить також жіноче начало, яке одухотворювало життя й свідомість козаків, породивши культ Богородиці – Покрови.

5. Доведено, що, незважаючи на дотримання загальноєвропейських принципів Бароко, основоположними чинниками у формуванні релігійно-світоглядних та художньо-стильових особливостей козацького Бароко є глибинні взаємозв'язки давніх форм сакрального та естетичного, що беруть своє начало у традиційній обрядовій культурі, в міфологічній свідомості українства. Репрезентацію сакрально-естетичних «першосимволів» знаходимо у змісті і формах козацької думи, пісні, літературних творів, декоративно-

ужиткового мистецтва, малярства, іконопису, музики, театру і навіть архітектури доби українського Бароко.

6. Етнокультурні специфікації способу буття, синкретизм релігійної та естетичної свідомості вплинули на формування та піднесення на придніпровських теренах у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. особливого типу народної творчості – козацького фольклору. Козацьке народне мистецтво, зазнаючи помітних барокових впливів, зберігало, разом з тим, своє етнокультурне підґрунтя, яке закріплювалося в українському бароко як культуротворча і формотворча основа з відкритим семантичним полем. Тому специфіка козацького фольклору доводить його універсальну генетичну, породжуючи роль в українській культурі. Ствердження національно-патріотичних цінностей, з якими пов'язаний історизм козацького фольклору, сповна проектується на ідейно-світоглядну складову мистецької творчості козацького середовища, що вплинуло на подальші змісти українського мистецтва.

7. Показано, що у козацькому мистецтві, разом із дотриманням консерватизму традиційної української культури та зверненням до загальнобарокових стильових тенденцій, яскраво позначилися мистецькі новації власне козацького бароко. Художня дифузійність і стильовий синкретизм національно-самобутнього з інонаціональними впливами виявляють духовну унікальність козацької культури. Козацьким майстрам, імена яких залишилися практично невідомими, належать виняткові, високохудожні творіння, що репрезентують розмаїтість талантів на запорозьких теренах, неординарність духовно-творчих пошуків, властивих епосі, дискурсивну унікальність українського барокового мислення («гострий розум») й особливий естетизм духовної сфери культури запорозького козацтва (дотепність, кмітливість).

8. Сакральні-релігійні та художньо-естетичні аспекти духовної сфери козацької культури в їхньому синкретизмі окреслюють автентичність українського козацтва XVII–XVIII ст. як носія барокової культури. Доведено, що мистецькі цінності козацтва, відтворивши його унікальний культурний код, вплинули на культуру українського Бароко, засновану на духовній взаємодії, культуротворчому синкретизмі релігійного та естетичного в архітектурі, іконографії, літературі, музиці й театрі. Козацьке мистецтво не лишалося незмінним і постійно наповнювалося дедалі новими співвідношеннями релігійного та естетичного, церковного та світського, набуваючи оновлених художніх форм в різних видах мистецтва.

Таким чином, авторська концепція релігійно-естетичного синкретизму в духовній сфері козацької культури розширює теоретико-методологічну базу для подальшого розроблення питань, пов'язаних з проблемами осмислення культури українського Бароко, в якому зосереджувалися цінності та ідеали барокової людини – українського козака. У зв'язку із цим представлена робота уявляється також важливою у питаннях культурологічної регіоніки, бо саме під впливом українського козацтва формувались регіональні культурно-побутові та

духовно-естетичні особливості запорозького краю. Культурологічна модель духовної сфери українського козацтва через синкретичне єднання релігійного та естетичного дозволяє спрямовувати унікальність української етнокультури на національну енергію культуротворення. А тому питання, що стосуються розуміння статусу козацтва як суттєвого чинника розвитку української культури XVII–XVIII ст., його ролі у творенні простору національного буття та етнокультурної ідентичності, безперечно, потребують подальших досліджень в контексті української державотворчої перспективи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний синкретизм духовної культури українського козацтва: монографія. Дніпро: Вид «Інновація», 2017. 312 с.

Рецензія: Романенко М. І. Рецензія на монографію Піщанської В. М. «Релігійно-естетичний синкретизм духовної культури українського козацтва» // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб. Вип. 25 / упоряд. і наук. ред. В. Г. Виткалов; редкол. : Ю. П. Богуцький, С. В. Виткалов, Волков С. М. та ін.; наук.-бібліогр. редагування наукової бібліотеки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2017. С. 24.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Піщанська В. М. До історії одного зібрання // Культура України. Вип. 34.: зб. наук. пр. // М-во культури України, Харк. держ. акад. культури; за заг. ред. В. М. Шейка. Харків: ХДАК, 2011. С. 172-180.

3. Піщанська В. М. Знакова символіка мистецтва іконопису // Мистецтво та освіта: наук.-метод. журнал. 2010. № 2. С. 21-25.

4. Піщанська В. М. Засади духовної культури як базисні структурні складові формування мистецтва бароко на Придніпров'ї // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. Київ: Міленіум, 2011. № 4. С. 59-63.

5. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний синкретизм у духовній культурі українського козацтва // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. 2013. Вип. 17. 205 с. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2013. С. 179-185.

6. Піщанська В. М. Жінка в культурі українського козацтва // Культура України. Вип. № 45: зб. наук. пр. // М-во к-ри України, Харк. держ. акад. культури; за заг. ред. В. М. Шейка. Харків: ХДАК, 2014. С. 47-53.

7. Піщанська В. М. Сакральне малярство доби козацького бароко // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: зб. наук. пр.: наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 20. Т. 2 / упоряд. В. Г. Виткалов; редкол.: А. Г. Баканурський, С. В. Виткалов, О. М. Гончарова та ін.; наук.-бібліогр. редак. наук. бібліотеки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2014. С. 247-251.

8. Піщанська В. М. Придніпровський декоративний розпис у мистецтві українського козацтва XVII–XVIII століть // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: зб. наук. пр.: наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 21. Т. 2 / упоряд. В. Г. Виткалов; редкол.: С. В. Виткалов, О. М. Гончарова, Жиліук С. І. та ін.; наук.-бібліогр. редак. наук. бібл. РДГУ. Рівне: РДГУ, 2015. С. 22-27.

9. Піщанська В. М. Художньо-естетичні й історико-культурні аспекти козацького літописання // Культура України. Сер. Культурологія: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури; за заг. ред. В. М. Шейка. Харків: ХДАК, 2016. Вип. 52. С. 172-181.

Статті у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних науково-метричних баз

10. Піщанська В. М. Естетика українського барокового іконопису // Культура народів Причорномор'я: научний журнал. Симферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2010. №. 194. С. 115-119.

11. Піщанська В. М. «Захисна тема» козацького мистецтва // Культура народів Причорномор'я: научний журнал. Симферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2012. №. 219. С. 154-157.

12. Піщанська В. М. Культурологічні аспекти естетичних цінностей в контексті православного мистецтва Придніпров'я // Культура народів Причорномор'я: научний журнал. Симферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2012. №. 230. С. 139-141.

13. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний діалогізм і синкретизм в архітектурі українського козацтва // Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство. Київ: Міленіум, 2014. Вип. II (3). С. 78-85.

14. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний синкретизм української барокової літератури // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. пр.; вип. XXXV]. Київ: Міленіум, 2015. С. 22-30.

15. Піщанська В. М. Репрезентація етнокультури в козацьких думках і народних піснях // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство. Київ: Міленіум, 2016. Вип. I (6). С. 52-56.

16. Піщанська В. М. Український фольклор як етнокультурне джерело козацького Бароко // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. пр. Київ: Міленіум, 2016. Вип. XXXVI. С. 46-54.

17. Піщанська В. М. Сильові особливості декоративно-ужиткового мистецтва українського козацтва // Культура і сучасність: альманах. Київ: Міленіум, 2016. № 1. С. 51-56.

18. Піщанська В. М. Декоративне різьблення в козацькій культурі доби Бароко // Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. праць. Вип. 29. Київ: Міленіум, 2016. С. 193-200.

19. Піщанська В. М. Культурологічна парадигма релігійно-естетичного синкретизму в духовній культурі // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб. – Вип. 25 / упоряд. і наук. ред. В. Г. Виткалов; редкол.: Ю. П. Богуцький, С. В. Виткалов, С. М. Волков та ін.; наук.-бібліогр. редак. наук. бібліотеки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2017. С. 14-20.

20. Піщанська В. М. Естетична символіка сакрального в українському мистецтві XVII–XVIII століть // Культура і сучасність: альманах. Київ: Міленіум, 2017. № 2. С. 25-29.

21. Піщанська В. М. Етнокультурна ментальність і духовна культура козацтва в контексті українського Бароко // Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. пр. Вип. 32. Київ: Міленіум, 2017. С. 23-30.

22. Піщанська В. М. Українське козацтво XVII–XVIII століть як етнокультурна спільнота // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. пр. Київ: Міленіум, 2018. Вип. XXXX. С. 18-26.

23. Піщанська В. М. Філософські, мистецькі та релігійні виміри духовної культури козацького Бароко // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство. Київ: Міленіум, 2018. Вип. I (10). С. 52-57.

Статті у наукових зарубіжних виданнях

24. Пищанская В. Н. Репрезентация религиозного и эстетического начал украинской идентичности сквозь призму духовной культуры украинского казачества // Identity of a personality and a group: psycho-pedagogical and sociocultural aspects. Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2014. P. 157-160.

25. Пищанская В. Н. Синкретизм духовной культуры украинского казачества // Ценности евразийской культуры: духовность, традиции, экономические приоритеты сотрудничества: EXPO 2017 ASTANA. Минск: БНТУ, 2017. С. 270-274.

26. Pishchanska V. M. Stylistic peculiarities of decorative and applied art of Ukrainian Cossacks // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, VI (27), Issue: 168. Budapest, 2018. P 11-14.

Статті у збірниках наукових статей

27. Піщанська В. М. Запорозька Богородиця як взірець барокової ікони Придніпров'я // Вісник Чернігівського нац. пед. ун-тет. ім. Т. Г. Шевченка [Текст]. Вип. 95 / Треті Всеукр. Кулішеві читання з філософії етнокультури, присвячені пам'яті С. Б. Кримського: «Феноменологія софійності в українській культурі. Запити філософських смислів у мові, мистецтві, літературі».

За ред. проф. В. А. Личковаха / Чернігів. нац. пед. ун-тет ім. Т. Г. Шевченка; гол. ред. Носко М. О. Чернігів: ЧНПУ, 2011. С. 194-198.

28. Піщанська В. М. Трансформація стильових особливостей візантійського канону в сакральному мистецтві українського козацтва // Поліфонія діалогу у постсучасній культурі: зб. наук. пр. / [упор.: С. М. Садовенко, Л. В. Терещенко-Кайдан]. Київ: НАКККіМ, 2013. С. 327-332.

29. Піщанська В. М. Козацьке мистецтво: естетичне та сакральне // Україна – козацька держава! Зб. наук. праць Всеукр. наук.-практ. конф. (16-17 травня 2014 р.). Жовті Води: Дріант, 2014. С. 40-44.

30. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний синкретизм у музиці українського бароко // Україна – козацька держава!: Зб. наук. праць II Всеукр. наук.-практ. конф. (15-16 травня 2015 р.) Жовті Води: Дріант. У 2 т. Т. I: 2015. С. 63-65.

31. Піщанська В. М. Символічна суть українського барокового мистецтва XVII–XVIII ст. // Діалог культур Україна – Греція: культурна політика XXI ст. в європейській ретроспективі: зб. праць (за матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Діалог культур Україна – Греція: культурна політика XXI ст. в європейській ретроспективі», Київ, 21-23 вересня 2016 р.). Київ: Міленіум, 2016. С. 174-175.

32. Піщанська В. М. Особливості формування духовної культури запорозького козацтва: до проблеми вивчення // Гуманітарний корпус: [зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Вип. 9. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 166-169.

33. Піщанська В. М. Козацький Sacrum в системі цінностей української духовної культури XVII – XVIII століть // Гуманітарний корпус: [зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Вип. 11. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 128-130.

34. Піщанська В. М. Етнокультурний феномен духовності українського козацтва // Гуманітарний корпус: [зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Вип. 14 (том 2). Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 71-74.

35. Піщанська В. М. Аксіо- та естетосфера козацтва в системі цінностей духовної культури українського Бароко // Культурологічний альманах: Випуск 8. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2018. С. 122-125.

36. Піщанська В. М. Духовний синкретизм ідейно-естетичних форм українського Бароко // Гуманітарний корпус: [зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Вип. 18. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. С. 88-91.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

37. Піщанська В. М. Православні цінності як базисні структурні складові української культури // Культура та інформаційне суспільство XXI століття:

матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, 21-22 квітня 2011 р. / під ред. проф. В. М. Шейка та ін. Харків: ХДАК, 2011. С. 16.

38. Піщанська В. М. Проблеми взаємовідношення естетичного та релігійного начал в культурі українського козацтва // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матер. міжнар. наук. конф. 22-23 листопада 2012 р. / Харк. держ. акад. культури; відп. за вип. Н. М. Кушнарєнко. Харків: ХДАК, 2012. С. 40-41.

39. Піщанська В. М. Дослідження культури Придніпров'я в контексті історичних студій козацтва // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Дніпровської сесії II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.): у 6-ти ч. Дніпро: ТОВ «Інновація», 2013. Ч. 2. С. 164-167.

40. Піщанська В. М. Козацьке мистецтво в контексті вивчення української художньої культури // Взаємозв'язок курсів естетики і художньої культури з викладанням літератури, музики і образотворчого мистецтва в школі: Матер. Всеукр. наук.-пр. конф. 21-22 березня 2013 р., м. Чернігів / Наук. ред. В. А. Личковах. Чернігів: Вид-во «Ерогліф», 2013. С. 136-141.

41. Піщанська В. М. Підвалини запорізької духовності: церква, храм, ікона // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матер. наук.-пр. конф., Чернігів, 5 червня 2013 року). Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. С. 77-80.

42. Піщанська В. М. Сильові особливості архітектури козацької доби // Візуальність в українській культурі: статус, динаміка, контексти. Матер. третьої наук.-практ. конф. (9-10 жовтня 2013 р.). Черкаси: Брама-Україна, 2013. С. 134-136.

43. Піщанська В. М. Національний ідеал козака в українському мистецтві XVII–XVIII століть // Науковий діалог «Схід-Захід» Матер. II всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.): у 4-х ч. Дніпро: Видавництво «Інновація», 2013. ч. 1. С. 103-106.

44. Піщанська В. М. Естетичні ідеї в українській культурі XVII – XVIII ст. // «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.) у 5-х ч. Дніпро: ТОВ «Інновація», 2013. Ч. 5. С. 47-49.

45. Піщанська В. М. Гендерне начало української духовної культури XVII – XVIII століть // Педагогічний альманах: матер. обл. навч.-метод. семінару «Гендерне виховання в сучасній школі», Кривий Ріг, 2014. С. 10-11.

46. Піщанська В. М. Жіноче начало культури українського козацтва у сучасному гендерному вихованні // Культурно-мистецька освіта як складова художнього простору XXI століття: Зб. матер. Міжн. наук.-творч. конф., Одеса, Київ, Варшава, 30 квітня 2014 р. С. 74-77.

47. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний синкретизм барокового іконопису в культурі українського козацтва // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матер. IV всеукр. наук. конф. з міжнар. участю

(м. Дніпропетровськ, 15 липня 2014 р.): у 2-х ч-х. Дніпро: Інновація, 2014. Ч. 2. С. 188-191.

48. Піщанська В. М. Діалогізм релігії та естетики в українській духовній культурі XVII – XVIII століть // Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса. Україна, 12-13 вересня 2014 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. С. 29-32.

49. Піщанська В. М. Естетичні засади «бароковості» в архітектурі українського козацтва // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матер. V всеукр. наук. конф. м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х ч. Дніпро: Інновація, 2015. Ч. 4. С. 154-157.

50. Піщанська В. М. Еволюція синкретизму релігійного та естетичного у декоративно-ужитковому мистецтві українського козацтва // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матер. V всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х ч. Дніпро: Інновація, 2015. Ч. 2. С. 107-110.

51. Піщанська В. М. Етнокультурна універсальність барокової естетики козацького декоративно-ужиткового мистецтва // Екологія візуальності: стратегії, концепти, проекти. Матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (8-10 жовтня 2015 р.) Черкаси: [видавець Чабаненко Ю. А.], 2015. С. 111-114.

52. Піщанська В. М. Репрезентація традиційного в українському фольклорі // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матер. міжнар. наук. конф. (26-27 листоп. 2015 р.) / Харків. держ. акад. к-ри; відп. за вип. Н. М. Кушнарєнко. Харків: ХДАК, 2015. С. 39-40.

53. Піщанська В. М. До питань особливостей сакрального мистецького простору українського козацтва // Перспективи розвитку сучасної науки. Матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.). У 2-х ч. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2015. Ч. I. С. 113-115.

54. Піщанська В. М. Релігійно-естетичний синкретизм у театрі українського Бароко // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації. Матер. Всеукр. наук. конф. 4-5 грудня 2015 р. м. Дніпропетровськ. Ч. II. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. С. 195-197.

55. Піщанська В. М. Козацький епос XVII–XVIII століть: до проблеми вивчення художніх особливостей // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матер. II Міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 08-09 квітня 2016 року). У 2-х ч. Херсон: Вид. дім «Гельветика» 2016. Ч. II. С. 76-79.

56. Піщанська В. М. Естетичне відображення етнокультури й духовності українського козацтва в історичних піснях // «Соціально-гуманітарні дисципліни: напрямки наукового пошуку». Матер. всеукр. наук. конф. (м. Дніпропетровськ, 12 квітня 2016 р.): у 2-х ч. Дніпро: Інновація, 2016. Ч. II. С. 136-139.

57. Піщанська В. М. Етнокультурні специфікації козацького Бароко // Культура та інформаційне суспільство: матер. всеукр. наук.-теор. конф. 21-22 квітня 2016 р.) / під. ред. проф. В. М. Шейка. Харків: ХДАК, 2016. С. 6-7.

58. Піщанська В. М. Символічне вираження національного ідеалу в мистецтві українського козацтва // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матер. міжнар. наук. конф. (24-25 листопада 2016 р.) / Харків. держ. акад. к-ри; відп. за вип. Н. М. Кушнарєнко. Харків: ХДАК, 2016. С. 39-41.

59. Піщанська В. М. Духовний синкретизм козацького декоративно-ужиткового мистецтва [Текст] // Перспективи розвитку сучасної науки. Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 2-3 грудня 2016 року). У 2-х ч. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2016. Ч. 2. С. 166-169.

60. Піщанська В. М. Культурологічна парадигма естетичного в українській духовній культурі XVII–XVIII ст. // Духовність як ціннісна фундація сучасної освіти: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. 10 листопада 2016 р., м. Дніпро, ДОШПО / Наук. ред. О. Г. Рогова, Т. В. Лисоколенко. Дніпро: Видавництво «Грані», 2016. С. 141-143.

61. Піщанська В. М. Духовно-естетичні засади декоративно-ужиткового мистецтва українського козацтва // Національні культури в глобалізованому світі: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 6-7 квітня 2017 р. Київ: КНУКіМ, 2017. С. 271-275.

62. Піщанська В. М. Специфіка «естетичного» у формуванні української духовної культури XVII – XVIII століть [Текст] // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року). Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2017. С. 108-110.

АНОТАЦІЯ

Піщанська В. М. Козацька культура доби українського Бароко: релігійно-естетичний синкретизм духовної сфери. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора культурології за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури України. Київ, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню культуротворчих процесів України XVII–XVIII ст. – у добу козацького Бароко, осягненню релігійно-естетичного синкретизму в ментальності і мистецтві українського козацтва, вивченню регіональних особливостей формування етнокультурних специфікацій козацького Бароко. Уперше в українській гуманітаристиці розроблено культурологічну парадигму релігійно-естетичного синкретизму, який аналізується як особлива форма духовності, історико-культурний тип світовідчуття, що сприяв виникненню феномена культури козацького Бароко, заснованого на єдності віри та естезису.

Феномен козацької культури розглядається у світлі надбань вітчизняної й світової культурологічної думки, зокрема з точки зору філософії етнокультури та культурологічної регіоніки. Духовна сфера козацької культури тлумачиться як невід'ємна частина національної та західноєвропейської культури епохи Бароко, що має своєрідні й унікальні риси, одночасно пов'язані як з етнокультурними традиціями, так і європейською стилістикою, з антиноміями сакрального і антитетикою естетичного в цілісних художніх формах. Особливу увагу приділено культурологічному аналізу козацького Sacrum'у та його художнього втілення запорозьким козацтвом на теренах Нижнього Придніпров'я, а також розгляду барокового дискурсу «чудного і містеріального» у знаково-смыслових сигнатурах і естетиці «кончето» (дотепу), що вплинуло на українське Бароко в цілому.

З урахуванням регіональних особливостей здійснено аналіз різних видів козацького барокового мистецтва. Визначено статус і роль козацької художньої творчості в культурі українського бароко. Виявлено характерні риси козацького бароко (патетика, антитетика, концептизм), що відбилися в усній народній творчості, фольклорі, декоративно-прикладній творчості, архітектурі, іконописі та живописному мистецтві, літературі, музиці та театрі XVII–XVIII ст. Окреслено стилістичні риси козацького фольклору як скарбниці й автентичного прояву українського Бароко в його важливих етнокультурних та регіональних специфікаціях.

Здійснене дослідження не тільки поглиблює розуміння ролі козацтва в українській історії, а й виявляє його світоглядно-культурний вплив на політичні, соціальні, правові та художньо-естетичні погляди і концепції XVII–XVIII ст., ключове місце в яких посідало православ'я. Одночасно державотворче значення козацьчини в українській історії у щільному зв'язку з релігійними та художніми чинниками обумовлює її культуротворчий статус у розвитку української духовності. Синкретизм естетичних і релігійних цінностей козацького Sacrum'у має смисло- і стилеутворююче значення в духовній сфері козацької культури, репрезентуючи її духовні сигнатури в етнонаціональних формах європейської стилістики Бароко.

Ключові слова: духовна культура, козацьке Бароко, релігійно-естетичний синкретизм, світ як «свято» і «святість», козацький Sacrum, сакральне і профанне, антитетика, кончето, етнокультура, культурологічна регіоніка.

SUMMARY

Pishchanska V. M. Cossack culture of the Ukrainian Baroque epoch: religious and aesthetic syncretism of the spiritual sphere. – The qualification scientific work as the manuscript.

The thesis for the Doctorate Degree in culturology, Specialty 26.00.01 – «Theory and history of culture». – The National Academy of Managerial Staff of Culture and Art, Ministry of Culture of Ukraine. Kyiv, 2018.

The thesis investigates culturological paradigm of correlation of religion and art in the culture-creative processes in Ukraine of the XVII–XVIII centuries – during the Cossack Baroque. In the context of humanitarian interdisciplinary discourse, the syncretism of the sacred and artistic aspects of the spirituality of the Ukrainian Cossacks, the regional peculiarities of the formation of ethnocultural specifications of the Cossack Baroque were considered.

At the present stage, the scientific studies of the brightest pages of the history of the Ukrainian culture are manifested in numerous historical, philosophical, culturological, and art studies studios; however, the study of religious and aesthetic syncretism in the spiritual culture of the Ukrainian Cossacks within the period of the XVII – XVIII centuries, during the Ukrainian Baroque period, has not become the subject of systematic interdisciplinary humanitarian research in Ukraine yet. The theoretical level of the mentioned issue in culturology, in particular in the context of the philosophy of ethnoculture and of the culturological region, is not developed either. In general, the phenomenon of the Cossack spirituality, as well as the place of sacred art in it, has not been systematically identified yet, because of the lack of cultural studies devoted to the Cossack Baroque. However, certain vagueness of this phenomenon forces us to reveal the role of Orthodoxy in the formation of the spiritual culture of the Ukrainian Cossacks and to determine the general features of such artistic phenomenon as the Cossack art in its syncretism with the sphere of the Sacrum.

For the first time in Ukrainian humanitarian studies, a culturological paradigm of religious and aesthetic syncretism in the spiritual culture of the Cossacks in the thesis was developed. For this purpose the features of the Baroque artistic thinking in the conditions of regional specifications of the Cossack art are considered in the light of the relationship between the religious and aesthetic in the syncretism of the spiritual culture of the Ukrainian Cossacks. Special attention is paid to the cultural analysis of the artistic style of the Cossack Baroque and the uniqueness of its implementation by the Zaporozhian Cossacks on the ground of the Lower Dnieper, as well as consideration of the unity of philosophical, religious and artistic dimensions of the Cossack spiritual culture and their influence on the Ukrainian Baroque as a whole.

In the context of humanitarian interdisciplinary discourse, cultural and historical trends that influenced on the formation of the Ukrainian Baroque culture of the XVII–XVIII centuries are considered, the influence of the historical situation and the processes of state formation in Ukraine on the formation of the Cossack community and in particular the Cossack cultural environment is determined. It is considered the relevant to the social and historical time style of world view, it is analyzed not only the political role of the valiant defender of the will and rights of the Ukrainian people, but also the creative power that has shown itself in the cultural development of the state. The specificity of the presence of the spiritual and religious, aesthetic and national factors in theoretical analysis of mental issues is revealed, the issues of ethnocultural mentality and its religious and aesthetic features, which

influenced on the content and forms of the spiritual culture of the Cossacks XVII–XVIII centuries are explored.

Key words: spiritual culture, religious and aesthetic syncretism, Ukrainian Cossacks, Cossack Baroque, Cossack Sacrum, ethnoculture, culturological region.

Підписано до друку 11.09.2018 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 2,3. Обл. - вид арк. 2,35.
Наклад 100 прим. Зам № 1256.

Віддруковано у видавництві «Інновація»
49006, м. Дніпро, вул. В. Антоновича, 70
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 1761 від 22.04.2004 р.

e-mail: gallereyaplus@gmail.com